

Kuczi Tibor tanulmánya és Somlai Péter újabb problémákat felvető reflexiója arra készítette a *Replika* szerkesztőségét, hogy „kerakasztalhoz” invitálja a magyar szociológia néhány jeles képviselőjét. Erre ösztönzött az is, hogy a hetvenes és a nyolcvanas években elmaradt a magyar szociológia Gouldneréhez, Friedrichéhez, Boudonéhoz fogható önreflexiója, pedig ez szakmánk újrainsztitúciósulása során semmiképpen sem kerülhető meg. A *Replika* a maga eszközeivel kívánja gyorsítani ezt a folyamatot, bízva abban, hogy kiterjed és elmélyül a szociológia újrainsztitúciósulásáról, professzionalizálódásáról, egyszóval a jövőjéről szóló vita, a nyilvános állásfoglalás és replika.

Gábor Kálmán

Alapkérdéseink:

1. Van-e csőlye ma Magyarországon a szociológia professzionalizálódásának? Ha igen, ennek milyen veszélyeit vagy kockázatait érzékeli; mik lehetnek a következményei a szociológiának a nyilvánosságban betöltött szerepére nézve?
2. Melyek azok a jelenségek, amelyeknek szociológiai vizsgálatát a legfontosabbnak tartja? Mennyiben használhatók fel ebben a munkában a korábban kialakított és alkalmazott elméleti modellek?
3. Van-e válság a szociológiában, s ha igen, mi váltotta ki?
4. Hogyan fogalmazná meg egy kezdő szociológus számára a szakma ars poeticáját?

INTERJÚ KEMÉNY ISTVÁNNAL

Van-e esély arra, hogy Magyarországon a szociológia professzionalizálódjék?

Van rá esély, és nem is esélyt kell mondani, hanem többet. A szociológia professzionalizálódni fog, mert másra nincs lehetősége. Ma már nem sok kilátás nyílik arra, hogy valaki megéljen komolyan alá nem támasztott, háttérrel nem rendelkező frásokból. Példaképp említtem az Athenaeum, a komolyan vehető, színvonalas posztgraduális képzés tervét. Ha a különböző egyetemeken és intézetekben dolgozó szociológusok ebben részt akarnak venni, akkor professzionalizálódni kell annak is, aki ezt még nem tette meg. Ha valaki megszerzi az egyetemi diplomát, és utána komoly doktorátust tesz, akkor kurzusokon kell részt vennie, amelyeken megtanulja a módszertant, a szociológiai elméletek történetét és más alapvető stúdiumokat folytat. A mai magyar egyetemek szociológiai tanszékei és a kutatóintézetek tagjai vagy fel vannak erre készülve, vagy sem, de muszáj lesz felkészülniök. Ahhoz, hogy azoknak, akik már megszerzték azt a bizonyos alapoklevelet, kurzusokat tarthasson valaki, meg kell tanulnia a szakmának azt a részét, amelyet ő képvisel majd ezen a kurzuson. A megélhetés, a fennmaradás kényszere rá fogja vinni az embereket, hogy azt is megtanulják, amit eddig nem tanultak meg. A kurzusoknál is fontosabbak a kutatások. A doktorátus megszerzéséhez komoly kutatásokban kell részt venni, illetőleg komoly kutatásokat folytatni. Ehhez olyan tutorok, tanácsadók kellene, akiktől lehet tanulni. Ez azt jelenti, hogy a magyar szociológia olyan lesz, mint anyugati szociológiák általában. Tudjuk, hogy minden ország szociológiája, minden egyetem és minden kutatóintézet szociológiája eltér a másiktól, de a magyar szociológiának alkalmazkodnia kell a nemzetközi helyzethez, hogy ne megtűrt, hanem egyenrangú partnerként jelenhessen meg minden fórumon. Ehhez bizonyos kriteriumokat feltétlenül érvényesíteni kell, ugyanúgy, mint ahogy a műszaki életben is érvényesíteni kell az Európai Gazdasági Közösség szabványait. Ez feltétlenül jó. Biztos, hogy hátránya is van. A nemzetközi szociológiai életben, mint az összes tudományokban, beleértve a természettudományokat is, a professzionalizálódásnak van olyan oldala is, hogy bizonyos kriteriumok látszólagos betartásával mindenféle néven nevezhető teljesítmény nélkül nagyon jól el lehet boldogulni, míg az, aki ezeket a kriteriumokat felrúgja, valóságos teljesítménnyel is nehezebben boldogul. Ezt a hátrányt viszont el kell viselni; ez a költsége a dolognak.

Arra is gondoltunk a kockázat kapcsán, hogy a kelet-európai, a magyar szituációban számos kérdés vetődött fel, vagy egyszerűen csak most bukkan fel, s a szociológiai válasz még nem biztos... A nemzetközivé válás, a professzionalizálódás viszont egyben sémákat is jelent.

Kezdjük ott, hogy a nyugati szociológusoknak a kelet-európai társadalmakhoz való közeledése az esetek nagy többségében egyszerűen nem releváns. Nem arról beszélnek, ami itt van. Egyszerűen egy óceán – Amerika esetében tényleg egy óceán – választja el a kelet-európai realitásokat attól, amit a nyugati szociológus róluk gondol. Ez az egyik probléma. A másik az, hogy az egész

nyugati szociológia nem áll jól a tudományok ranglétráján. Ebben a kérdésben nem tudok objektív választ adni, nem azért, mert elfogult vagyok, hanem mert erősen befolyásolnak a franciaországi tapasztalataim. A francia akadémiai-egyetemi tudományos életnek része a szociológia, de a presztízse kisebb, mint például a történettudományé. Vannak nemzetközi tekintéllyel rendelkező szociológusok, de az egész szakma tudományos tekintélye kisebb, mint más, nagyobb hagyományokkal rendelkező szakmáké. Az angolszász világban jobb a szociológia tudományos elismertsége, mint a franciáknál. Megis úgy látom, hogy ott is labilis szakma. Mostanában lehet hallani, vagy talán olvasni is Magyarországon arról, hogy ebben '68-nak is szerepe volt. Annak, hogy akkor szociológusok voltak a lázadó diákok példaképei. Most, hogy egy kicsit, vagy nagyon, konzervatívabb lett a világ, nem divat a szociológia, és mondják, hogy mindig is baloldalgyanús volt. Azt hiszem azonban, hogy jóval mélyebb dolgokról van szó, mert ha meggondoljuk, hogy a szociológia nagy klasszikusai valamilyen értelemben konzervatívok voltak – Durkheim, Tocqueville, Max Weber, nem sorolom tovább –, akkor azt is lehetne mondani, hogy a szociológia konzervatív tudomány. Mindez nagyon vitatható természetesen. Tény, hogy a szociológia tudományos rangja nemcsak a fizikához vagy a matematikához, hanem a közgazdaságtanhoz képest sem nagyon erős.

A nyugati szociológia iskolákból, egymással ellentétes iskolákból áll. Amikor professzionalizálódunk, vagy professzionalizálódik a fiatalság, akkor választani kell, mert az iskolák nagyon nem szeretik egymást, és nagyon nagyok az ellentétek abban a tekintetben, hogy egyik vagy másik iskola mit tekint tudománynak, mit fogad el. Tehát, mi a professzionalizálódás, mihez kell csatlakozni? Pont a szociológiában különösen nagy kérdés ez. A közgazdaságtanban is elég nagy. Mindegyik társaság mást nevez tudománynak – a lánjegyzet meg hasonlók mindenütt kellenek, de nem erről van szó –, nagyon erősek az elfogultságok vagy az ideológiák, nem is tudom, milyen szót használják. És a szociológiában ez még sokkal erősebb.

A professzionalizálódás Magyarországon a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején kezdődött el. Kialakultak iskolák, amelyek személyekhez köthetők, például hozzád, Szelényihez és így tovább. A magyar szociológia története azonban az iskolák szétverődésének a története.

Adminisztratív szétverődtek, valójában mégis tovább éltek. Most csak találmokra mondok egy példát: Vági Gábor, aki Szelényi tanítványa volt – sajnos meghalt –, egész idő alatt jelen volt a szociológiai életben és folytatta azt, amit Szelényi elkezdett. Tehát nem szuntek meg, hanem – mondjuk – hátrányos helyzetbe kerültek.

A professzionalizálódáshoz iskolák mindenképpen szükségesek?

Természetesen. Egymással versengő és egymással vitázó iskolák a leghiztosabb ismérvei a tudományos életnek. A politikai elnyomás ezt is lehetetlenné tette, és a régi rendszer bukása után is jókora idő kell ahhoz, hogy az iskolák újraéledhessenek.

A szociológia nyilvánosságpótló szerepet is betöltött nálunk az elmúlt időszakban. Hogyan látod a professzionalizálódó szociológia helyét a magyar nyilvánosságban?

REPLIKA

A közvetlenül politikai célzatú szociológia a diktatúrában igazán népszerű, akkor, amikor a szociológus tulajdonképpen mint ellenzéki ideológus lép fel. Erről bizonyosan le kell mondani, illetve talán még folytatni is lehet, de nem mint fő utat. Mindig vannak kormányok, amelyek nem kielégítőek, mindig vannak problémák, amelyeknek nincs jó megoldása, vagy a rossz megoldásai dominálnak. Tehát az a fajta szociológia, amely nem elsősorban tudomány, mindig vonzza azokat, akik nagyon elégedetlenek. Ez még fog maradni, mert ez a funkció mindig is szerepet játszott a szociológiában. Korántsem lesz azonban olyan szerepe, mint korábban, mert arra, hogy a kormányt szidják vagy az állapotokat szidják, sokkal több lehetőség nyílik millió más területen, vagyis a szociológus, aki leleplezi az igazságtalanságot, már nem lehet fő alakja a szociológiának. A rendszert leleplező szociológia mindenütt háttérbe szorult. A kapitalista országokban létezik a kapitalizmust leleplező szociológia, de nincs előtérben. Ez nem hátrány, több az előnyös oldala, mint a hátránya, mert – hogy a régi ismert mondást idézzem – végre lehet magával a dologgal foglalkozni. S nem pedig azzal, hogy én olyan gorombaságot mondjak erről a rendszerről, amelyet még senki sem mondott. Ez a változás csak használható a tudománynak. Ami a nyilvánosságot illeti: a szociológia hasonlít a természettudományokra és el is tér tőlük. Annyiban hasonlít, hogy a tudomány mindig a megoldatlan kérdésekkel foglalkozik. Mindig van sok tudós, aki részletkérdésekkel és technikai problémákkal foglalkozik, de hát a tudósnak, a kutatónak az az álma, hogy az igazán megoldatlan, nagy kérdésekkel foglalkozzék, a nagy kérdőjelekkel. Ennyiben hasonlít a szociológia a fizikára. Az eltérés viszont abban van, hogy a szociológus számára a nagy, megoldatlan kérdések a társadalmi kérdések; és feltétlenül nyilvánosságot biztosít, ha a szociológus azokkal a társadalmi kérdésekkel foglalkozik, amelyek megoldatlanok. Esetleg nem az ő művét olvassák, vásárolják az utujáróban, hanem azt, amit ebből mások népszerűsítettek. Az alapvető társadalmi problémák mindenkit érdekelnek, s ha a szociológus ezt érthető formában fejezte ki a professzionalizálódás miatt, akkor is megtörténik valamilyen népszerűsítése. Lehetetlen, hogy ezt az előnyt ne élvezze a szociológia, hogy mint tudomány, a társadalom megoldatlan problémáival foglalkozik, és ennek el kell jutnia a társadalomban élő emberekhez. Vagy úgy, hogy ő maga elmondja a televízióban, vagy úgy, hogy mások mondják el helyette, megintcsak a televízióban.

A professzionalizálódással együttjár az is, hogy a szociológiai problémák paperback formájában is eljussanak az emberekhez?

Ez minden bizonnyal be fog következni. Átmeneti időszakban vagyunk, mert az állami könyvkiadás megszűnőben vagy felbomlóban, az állami könyvterjesztés megszűnőben van, vagy már meg is szűnt egészen. Valamilyen ésszerű könyvkiadás és könyvkereskedés mégiscsak létre fog jönni, és akkor paperback formájában is terjednek azok a dolgok, amelyek eredetileg nem paperbacknek készültek.

Melyek azok a jelenségek, amelyeknek a szociológiai vizsgálata a mai Magyarországon nagyon fontos? A polgárosodás kérdése újrufogalmazódik, az élet újrafogalmazza a hajléktalanok, a szegénység problémáját. Melyek azok,

amelyekkel szerinted napjainkban mindenképpen foglalkoznia kellene a szociológiának?

Erre a legnehezebb válaszolni, de részben már magad is válaszoltál, amikor a polgárosodást említetted. Világos, hogy ez az egyik alapkérdés, amivel a szociológiának foglalkoznia kell, és foglalkozik is. A közgazdaságtant és a szociológiát e téren – különösen itt, ezekben a keleti társadalmakban – nagyon nehéz elválasztani. Lesz-e magyar tőkéosztály, kikből lesz, a társadalomnak mekkora részét érinti, hol vannak a vállalkozók, vannak-e vállalkozók? Hatalosan izgalmas kérdések ezek, nagyon sokan vitatkoznak róluk, komoly kutatások folynak és folytak már akkor is, amikor ennek az esélyei sokkal rosszabbak voltak. Bizonyos, hogy a polgárosodás az egyik alapvető témakör.

A másik kérdéscsoport – és ezt is említetted – a veszteségek problémája. Veszteségek minden társadalomban vannak, veszteségek voltak a Rákosi, Kádár stb. korszakban is, ezután is lesznek veszteségek. Kérdés, hogy kibontakozik-e magyar polgári osztály, létrejön-e magyar kapitalizmus, ha létrejön, mennyi idő alatt, (ez az előbbi témakör). Ha pedig létrejön, akkor nyilván lesznek veszteségek is. Mi történjék a veszteségekkel? Ez a második problémakör. Ebbe beletartoznak a munkanélküliek, a mindenkor, minden társadalomban előforduló szegények, és azok a társadalmi biztonsági rendszerek is, amelyek Nyugaton nagyon hosszú idő után létrejöttek, és még mindig nem működnek kifogástalanul. Itt, a szocialistának nevezett országokban is létrejött valamilyen változatuk, viszont ezek a keleti biztonsági rendszerek megbuktak. Mi történjék ezután? Ezek már nem működnek, vagy feltétlenül radikálisan átalakítandók – ez a második alapvető problémakör. Ebben természetesen a szegények vannak benne, mert ha a nyugdíjrendszert nézzük, a nyugdíjra az is jogosult, aki jólkereső ember volt egész életében. De mindenképpen ezek a biztonsági rendszerek jelentik a magyar társadalomtudományok egy másik alapvető problémáját. Nem ok nélkül mondok társadalomtudományt, mert ez részben közgazdasági, részben szociológiai kérdés.

E jelenségek elemzéséhez (de számos jelenségről is beszélhetnénk) miféle modellek, eredeti modellek állnak rendelkezésre? Egyáltalán, azok az elméleti modellek, amelyek léteznek vagy léteztek a magyar szociológiában, véleményed szerint mennyiben alkalmazhatók? Vagy nincsenek is ilyenek?

Voltak modellek, de közülük említeni sem érdemes azokat, amelyek a konformizmus jegyében keletkeztek. Igényes volt viszont a Konrad-Szelényi-modell (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*). Ez a modell tulajdonképpen két modell volt, és a két modell között a két szerző, úgy érzem, nem tudott olyan áthidalást találni, mely a kettőt összeegyeztette volna. Az egyik, szerintem az alapmodell – de ez szubjektív megközelítés –, tisztán liberális modell volt, a totalitáriánus rendszer liberális bírálata. A másik modell pedig – ugyanahhyan a könyvben – egy átértelmezett marxista modell: az osztályelnyomás szigorú, dichotóm bírálata, kizárólag osztálykategóriákban értelmezve. A szerzők nem tudták, hogyan lehet a tisztán liberális gondolkodást összeegyeztetni a szigorúan marxista gondolkodással, mely leleplezi a társadalomban érvényesülő osztályelnyomást. Nagyon sok fantasztikusan okos dolgot adnak elő a könyv különböző lapjain, de nem választották a tiszta liberális és a tiszta mar-

xizmus között; nem úgy, hogy teljesen világos lett volna írás közben, melyik sor marxista, melyik liberális, hanem egyszerűen ez a kettő élt a világukban, a fejükben és mind a kettőt érvényesítették. Ebben az értelemben ez a brilliáns modell átértelmezésre szorul. Említhetnék különböző közgazdasági modelleket is, mert a magyar közgazdászok mindig az alapkérdésekkel foglalkoztak, amelyek ugyanakkor szociológiaiak is. Jöhet valaki a Marsról, és mondhatja, hogy ezek a magyar közgazdászok tisztán neoliberais közgazdászok, az első perctől kezdve mindig a legszélsőbb liberalizmust képviselték. S jöhet egy másik a Vénuszról, aki azt mondja, hogy ugyan, ezek mindig csak a szocializmust igyekeztek egy kicsit megreformálgatni, valamivel több kedvezményt próbáltak kiharcolni az ésszerűség érvényesülésének érdekében. S azt gondolom, hogy a magyar közgazdászok ebben az egész harmincéves időszakban – mondjunk huszonnolcat, mert az utolsó két évben kezdődtek a nagy felismerések – úgy gondolkodtak, hogy ez is volt a fejükben meg az is. Ilyen értelemben minden könyv és minden cikk elavult annyiban, hogy ez a kettősség megvan benne. Egy kicsit liberalizáljuk ezt vagy azt – ez az egyik változat –, ami azt jelenti, hogy még benne vagyunk a szocializmusban, csak egy kicsit javítgatunk rajta. Másrészt pedig majdnem doktrinér liberalizmust hirdetünk. Mindennek végiggondolása még nem történt meg. Pedig itt az ideje.

Egy buta kérdés: Az új modell a reformer és a liberális, avagy ellenzéki megközelítés keveréséből teremthető-e meg valahogy, vagy pedig radikális szakítás szükséges mindkét irányban?

Is-is. Egyrészt ostobaság volna eldobni azt a fantasztikus feltáró és bíráló munkát, amelyet az elmúlt harminc év nagy részében a magyar közgazdászok és szociológusok létrehoztak. Az eredmények vitathatatlanok, csakúgy, mint a társadalmi és gazdasági problémák megközelítésének a finomsága, érzékenysége. Ezt is látom, meg azt is, a prót és a kontrát is. Ezt eldobni nem is lehetséges, mert olyan fantasztikus erény, amely párját ritkítja világviszonylatban is. Olyan tudományos rugalmasság, amely hajlékonysággal képes közeledni hihetetlenül bonyolult problémákhoz, a maga bonyolultságában látja ezeket az ügyeket – ezt nyilvánvalóan folytatni kell, ezt a leckét nem lehet elfelejteni. De mindenki tudja, hogy az alapfogalmaknak és a közelítésmódoknak a megtisztítására szükség van. Akármelyik magyar társadalomtudós, közgazdász, szociológus tisztában van azzal, hogy azért egy kicsit másképpen – erősen másképpen – kell ezekkel a dolgokkal foglalkozni, mint eddig. És ez itt a feladat. Azt, ami Nyugaton történt, más viszonyok között, egészen más háttérben, jobban be kell építeni abba, amit mi csinálunk. Nem a politikai, gazdasági történelekről, hanem a tudományos történeésekről van szó; amit ott, Nyugaton összehoztak az emberek, azt jobban be kell építeni a saját működésünkbe...

Tulán ehhez kapcsolódik a harmadik kérdés: Válságban van-e a szociológia...?

Az egész világon válságban van; nemcsak a magyar, a nyugati szociológia is válságban van. A korábbiakhoz fogható eredmények, szuggesztív víziók nincsenek, a részleteredmények merőben kétségesek és vitathatók. Csak összehasonlítással élhetnek: a nyugati közgazdaságtan a maga botorkáló útján egymás után nyújtotta a legkülönbözőbb nagy koncepciókat, kis koncepciókat, közepes

koncepciókat. El vagyunk látva zseniális gondolatokkal, leírásokkal, modellekkel. A nyugati szociológia ehhez képest halvány Hamupipőke. Nem arról van szó, mennyi pénzt kap a szociológia tanára a nem-tudom-melyik egyetemen, hanem arról, hogy amit a szociológia produkál, az a közgazdaságtanhoz képest jelentéktelen.

A válságot mi is éreztük – például a madridi konferencián –, nincsenek eredmények. Mit gondolsz, van-e ennek a válságnak Magyarországon valamiféle specifikuma, sajátossága?

Biztos, hogy van sajátossága, de – nem ok nélkül – nem erre tenném a hangsúlyt. A világszociológia elég nagy bajban van, és ez kihat a magyar szociológiára is. A magyarországi sajátosság nyilvánvalóan egyrészt visszavezethető a sok évtizeden át érvényes tabukra, a sok évtizeden át gyakorolt megkülönböztetésekre, hátráltatásokra és üldöztetésekre. A tabuk jelentőségét nem lehet lebecsülni; az, hogy annyi ideig voltak érinthetetlen témák, tilos megközelítési módok, érinthetetlen gondolatmenetek, irtóztatóan mérgező hatást gyakorolt a magyar szociológiára. A legmérgezőbbé – talán túlzok, de néha így gondolom – akkor vált ez a dolog, amikor a manipulálás, tiltás, piszkálódás már egészen civilizált eszközöket kezdett alkalmazni, vagyis pártonkívüli szociológus is lehetett egyetemi tanár, nem kellett Lenint és Marxot idézni minden tízedik sorban, ki lehetett mondani, hogy nagyon súlyos kérdés, mondjuk az alkoholizmus. Szóval, amikor már elértek azt a fokot – ebben a Kádárék érték el a legmagasabb fokot, azt hiszem, a szomszéd országok mindegyikénél magasabbat –, ahol már úgy lehet, sőt úgy kívánatos beszélni, mintha az előadást, cikket, könyvet Párizsban, Londonban, Münchenben, New Yorkban stb. adnák ki, mondanák el, jelentetnék meg, s ugyanakkor az egész mégis alapvetően meg volt hamisítva – ez olyan mérgező hatást gyakorolt, hogy kiheveréséhez legalább tíz év kell.

A magyar szociológia többször nekifutott az intézményesülésnek, ami végül is éppen a nagy porck, a nagy diszkriminációk után valósult meg – talán a leghalasszikusabb formában a kelet-európai országok közül, mert még úgy is nézett ki a dolog. Nem fokozza-e ez önmagában is a válsághelyzetet?

De igen. E téren is le kell zajlania a békés átmenetnek. Az egész „establishmenttől”, amely így létrejött, meg kell szabadulni, de ez csak fokozatosan mehet. A létrejött hamis építmény nagyon finoman hamis, ezt úgy érve, hogy pozitív elemek is beleépültek. Nem volt igazán kitalálva, úgy magától jött: rossz szándék, hamisítási szándék, érvényesülési szándék, nagyon sok elem keveredett ebben. Létrejöttek intézmények, teljesítmények, képzettségek, amelyeket nem lehet nélkülözni. Világos, hogy az egésznek át kell alakulnia, de ez nagyon gyorsan nem történhet meg.

Leopold Lajos beszél látszathatalizmusról, mi pedig most álprofesszionalizálódásról. Vajon ezt lebontani sokkal nehezebb-e, mintha nem történt volna semmi?

Nem, sokkal könnyebb, mert valódi értékek jöttek létre az intézményes tudományosság különböző szintjein, az üldözöttség és a félüldözöttség különböző szintjein, tehát vannak teljesítmények, vannak képzettségek, vannak értékek, ezekre a jövőben nemcsak lehet, hanem kell is támaszkodni. Jobb hely-

REPLIKA

zet, mint hogy ha semmiféle érték nem lenne, mint például Kelet-Németországban, ahol nulláról kell indulni, de más példákat is lehetne mondani. De mi sem csaphatjuk be magunkat azzal, hogy azt mondjuk, most már egyszerűen csak folytatni kell, ami elkezdődött.

A Replika téhkek közt pontosan ezt tekinti feladatának, hogy módot adjon erre a tudományos szembeállításra – valamiféle perek helyett. Végül azt kérdezném meg, milyen ars poeticát tanácsolnál egy most kezdő szociológusnak?

Ez a legnehezebb kérdés valamennyi közül. Bizonyos, hogy nem is lesz jó a válasz. Egyrészt mindazzal, amit Nyugaton produkáltak a legutóbbi időben, azzal a legteljesebb mértékben tisztában kell lenni. Mindazokkal a nagyon nehéz technikákkal, amelyeket Nyugaton kialakítottak. Nemcsak az újat kell tudni, hanem mindazt, amit a nyugati tudomány kétszáz év alatt létrehozott; a nagy klasszikusokat is alaposan kell ismerni. Tegyük hozzá, hogy a nagy klasszikusokat Nyugaton sem ismerik, hivatkoznak rájuk, de nem igazán ismerik. Tehát mindazt, amit a tudomány létrehozott, tudni kell. Másrészt a most fölvetődő, a holnap fölvetődő problémákra nagyon élénken kell reagálni, mert ami a szociológiában történt, amióta van szociológia, és ami a közgazdaságtanban történt, amióta van közgazdaságtan, az mindig az aktuálisan fölmerült válságkérdésekre adott reakció volt. Vagyis hiába veszi át valaki a legmodernebb technikákat és a legmodernebb eszközöket a nyugati világból, ha nem arra reagál, ami aktuálisan izgalmas. Aktuálisan nem heti vagy havi aktualitásokat értek, hanem az élő társadalom alapvető problémáit.

Úgy tűnik, hogy a a válsághelyzetben élő szociológiai kénytelen vállalni, kénytelen kitalálni valamit. A kelet-európai szociológusok a mostani helyzetben kitalálnak-e valamit?

Ki kell találniuk. Ilyen átalakulás még nem fordult elő a történelemben, és arra, ami még nem volt, a válasz is csak soha nem volt válasz lehet.

Az interjút Gábor Kálmán készítette

INTERJÚ CSEPELI GYÖRGGYEL

Vannak-e Magyarországon szociológiai iskolák, vagy pedig egyelőre csak tekinthető a tudományunk?

Alapvetően szociológusok vannak, akik feltehetően abban is különböznek, hogyan gondolják, egy szociológia van-e vagy több. Én soha nem gondoltam, hogy csak egy volna. Létezik az emberről és a társadalomról való gondolatok történetileg és kulturálisan kialakított, külső értelemben vett paradigmakészlete, és amikor az ember pár éven át gondolkozik, írni, tanítani tud, akkor voltaképpen a paradigmák között garázdálkodik. Én legalábbis ilyen garázda típus vagyok. Nem vagyok abszolút mértékben dogmatikus; csábítható és befolyásolható vagyok. Molière-től vettem az elvet: onnan lopok, ahonnan tudok.

INTERJÚ CSEPELI GYÖRGGYEL

Vannak-e Magyarországon szociológiai iskolák, vagy pedig egységesnek tekinthető a tudományunk?

Alapvetően szociológusok vannak, akik feltehetően abban is különböznek, hogyan gondolják, egy szociológia van-e vagy több. Én soha nem gondoltam, hogy csak egy volna. Létezik az emberről és a társadalomról való gondolatok történetileg és kulturálisan kialakított, kulini értelemben vett paradigmakészlete, és amikor az ember pár éven át gondolkozni, írni, tanítani tud, akkor voltaképpen a paradigmák között garázdálkodik. Én legalábbis ilyen garázda típus vagyok. Nem vagyok abszolút mértékben dogmatikus; csábítható és befolyásolható vagyok. Molière-től vettem az elvet: onnan lopok, ahonnan tudok.

Tehát én lopok innen, lopok onnan, még azt se nézem, hogy szociológia-e, tehát éppúgy lophatok a retorikából, az etikából, a politikatudományból, mint a szociológia legkülönbözőbb paradigmáiból, legyen az fenomenologikus szociológia, vagy valamifajta pozitivista, nagyon tényre orientált szociológia. Meggyőződéseim, hogy az emberre és a társadalomra vonatkozó zsidó-keresztény kultúrakészlet viszont olyan konstans, ami meg kell határozza az összes többi lehetséges paradigmát, tehát nem tudok elképzelni érvényes szociológiai gondolatokat az arab vagy a buddhista tudaskészlet keretein belül, azaz merőben más kulturális viszonyok között. Hiszen az individuum – ami mégis alapvető kérdés a mi paradigmánkban, a mi kultúránkban – ott nem akkora kérdés.

Ez a zsidó-keresztény kultúrkör valamennyire analitikus, másrészt törvényekben gondolkodó. Vajon a különböző paradigmák között van-e más híd, mint az analitikus jelleg, illetve az, hogy bizonyos elvont konstrukciókban gondolkoznak?

Ami nekem ebben tetszik, tőli azon, hogy beleszülettem, az az, hogy nemcsak analitikus és törvényekben gondolkodó, tehát racionalisztikus, hanem – ahogy Nietzsche írja – az apollói mellett a dionüszoszi elemet, az irracionálisitást is tartalmazza, tehát két komponenst ütköztet szüntelenül. Másfelől alapvető karakterisztikum az önreflexivitás minden szinten: hogy akiket kutatok, mint embereket kérdezek, feltéhetően reflektálják saját helyzetüket, vagyis megélik, értelmezik, de én magam is hasonló helyzetben vagyok a mindennapi életemben. Mint kutató feltétlenül értelmezem az ő értelmezési tevékenységüket, tehát ezért azt hiszem, hogy a reflexivitás mint vizsgálati probléma és mint vizsgálati keret az, ami ezt a kulturális konstanszt megkülönbözteti, és valószínűleg előnyösen különbözteti meg – minden kulturális etnocentrizmus nélkül mondhatom – a többi kulturális, ideológiai paradigmától.

Az előbb elkezdtem sorolni néhány paradigmát. A mai szociológiában vannak-e egyáltalán markánsan elkülönülő paradigmák?

Amikor én belekerültem ebbe az egész értelmiségi diskurzusba itt, Magyarországon, akkor az, amivel szembetaláltam magamat, egyfelől a világ tradicionálisan szociografisztikus megközelítése volt – iradalom, történelem, etnográfia, szociológia –, és az egészet a magyar élettel kapcsolatosan egyfajta permisszivitás, ambivalens kritika jellemezte. Tehát nagyjából az a gondolkör, az a szociológiai hagyomány, amelyben felnőttem, leírható Németh László, Erdői Ferenc, Bibó István hatásával. Ezekben éreztem legjobban azt, hogy a magyar, illetve a kelet-európai élet közvetlen reflexió tárgya. Ezt a mai tudással inkább tudományelöttinek nevezném, mert ma határozottan úgy látom, hogy bár teljesen érvényes megközelítés, túlságosan nagy igényeket támasztott. Amerikában is olvastam ilyen könyveket, melyek egy várost, egy szektát, egy szexuális csoportot írnak le ezzel az interdiszciplináris vegytüllel, de egyik szerző sem állítja magáról azt, mint egykor tették nálunk, hogy most valamifajta igazságot akar földeríteni. Nagyon is lokalizálják a problémát.

Én szigorúbb lennék a szociológiai paradigmákkal szemben. Úgy látom, hogy legalább négy vonal különíthető el, amelyeket az jellemez, hogy mind-egyiknek célja – ha nem is az a naiv igény, hogy mondjuk, a fizika szintjén le-

REPLIKA

gyen tudomány, amelyről nagyon jól tudjuk, hogy éppen olyan belső bizonytalanságokkal terhes, mint a szociológia, a szociálpszichológia –, hogy valamifajta tudományos konvenciót hordozzon.

Az egyik és rettenetesen igényes változat a szociológia történetének olyan rekonstrukciója, amely nem egyszerűen felsorakoztatja a szerzőket, mint a sakkfigurákat a táblán, hanem – a sakkhasonlatnál maradva – megnézi, milyen belső, immanens történeti logika mozgatja ezeket a szerzőket, mintegy egymás vállára állítja őket, tehát a szociológiatörténetet megpróbálja a maga tényleges történeti kontinuitásában tárgyalni. Ennek Jeffrey Alexander nagyon jó példája, nálunk Némedi Dénes csinálja nagyon igényesen.

A másik ág az az elméletalkotás, amelynek hagyományosan a középfokú elméletek és az úgynevezett nagy teóriák voltak a megjelenítői. Mint szociálpszichológus nem feledkezhetem meg a minielméletekről sem. Tehát ez a második paradigma megpróbálja az emberi-társadalmi vonatkozásrendszer vizsgálandó tartományát beilleszteni valamilyen elmélet rácsaiba, az elmélet és empirikus anyag utköztetése révén, az empirikus anyagot mintegy leparolva olyanfajta elméleti konstrukciót létrehozni, amely mintegy kristályszerkezetként a szerző igényei, illetve tanítványainak hite szerint méltón reprezentálja az adott társadalmi jelenséget. A minielméletek esetében, mondjuk, ez lehet a konformitás, az attribúció vagy valamifajta kognitív dinamikai probléma; egy középfokú elméletben például maga a vonatkoztatási csoport; nagyelmélet pedig az, aminek most a kibontakozását látjuk, a cselekvésemélet. Ez, úgy tűnik, képes lesz a mini- és a középfokú elméletek szintjén egészen távoli dolgokat integrálni. Örkenynek a *Replikában* megjelent cikke szerintem nagyon értelmesen veti föl, milyen módon lehet integrálni a társadalmi mobilitás problémáját a cselekvéseméleti megközelítéssel úgy, hogy a cselekvésemélet legyen az integratív fókusz. Más másképp láthatja, de én ezt a fajta elméleti orientációt rettenetesen igényesnek érzem; nagy felkészültség, kreativitás szükséges hozzá. Vállalkozhat arra – ami egyébként a szociológia esetében szerintem borzasztóan fontos –, hogy az embereknek megmondja, milyen a világ, mert az emberek nem tudják, sokan persze nem akarják tudni, hogy milyen. Sokan persze tudni akarják, és akkor az elméletekhez kell fordulniok. A harmadik és a negyedik paradigma az előző kettőtől az empiriához való viszonyában különbözik. A szociológiatörténetben az empiria teljesen alárendelt, csak annyiban érdekes, amennyiben az elemzett szerzők empiriához nyúltak; a másodikban az empiria csak az az anyag, amelyből lepárlódik a nagy elmélet, s amikor már megvan a nagy elmélet, akkor lényegében eltűnik az empiria. Mint a házépítésnél: ha leszedjük az állványzatot és ottmarad a ház. A harmadikat pozitivistáknak nevezem, és nyilvánvaló, hogy e században feltűnően ez volt az uralkodó szociológiai paradigma, különösen a század második felében. Azt a szilárd hitet foglalja magába, hogy én, a kutató, ha nem is mindent, de szinte mindent tudok, és biztosan sokkal jobban, mint azok, akiket vizsgálok. Ha megnézel egy szervezetszociológiai munkát, akkor azt érzed, hogy a kutató előre eldöntötte: ő tudja, milyen a szervezet, mert elolvasott egy csomó könyvet a szervezetekről, megvizsgált előtanulmányaiiban egy csomó szervezetet, és feltétlenül az az érzése, hogy amikor meg kell vizsgálnia egy

létező szervezetet, legyen az bank, iskola vagy árvaház, akkor evidens, hogy ő sokkal többet tud. Vagy a saját szociálpszichológiai példatárból egy különben nagyon pozitív példa erre az attitűdre: Moreno, aki voltaképpen nagyon akcidentális tényezőik kapcsán a szociometriát kitalálta, amikor azt a feladatot kapta, hogy egy lányintézet különféle belső konfliktusait megoldja – ami tipikus szervezetszociológiai probléma: hogyan lehet egy szervezetet harmonikus irányban befolyásolni –, akkor az elgondolása az volt, hogy ő tud valamit a szervezetről, amit senki más, nevezetesen, hogy az interperszonális viszonyok és azok minősége mélyrehatóan befolyásolja a szervezet működését. El is végezte a szociometriai vizsgálatot, a szociometriai vizsgálat eredményeinek megfelelően átrendezték a szobák lakóinak a rendjét, és a szervezet, ha nem is jött rendbe, de mindenképpen pozitívan és előnyösen megváltozott.

Tehát ez nem feltétlenül kritika a részemről, de óhatatlanul benne van az az ironikus föltételezés, hogy a kutató egy kicsit istenként tekint le objektumára, legyen az egy reprezentatív közvéleménykutatási minta vagy bármilyen más vizsgálandó dolog. Nekem ez a nagyon szcientikus, hűvös, távolságtartó és – ami nagyon fontos – sok esetben technikai attitűd (hogy én majd javítok, én majd alakítok a dolgon) illúzió, illúzióforrásnak tűnik, de ezzel együtt ezt igazi *hard science*-nek vélem. Nagy matematikai rafinériával tényleg rengeteg mindent ki lehet hozni, de engem zavar ez a fajta alapvető distinkció a kutató és a kutatás objektuma között. A negyedik és a számomra döntő fontosságú paradigma a fenomenológiai, amely eleve kiiktatja ezt a különbséget kutató és kutatott között. A kutatási helyzetet problematizálja, de nem oly módon, hogy parttalanul feloldja a kutatót a helyzetben, hiszen akkor regrediálna a szociografisztikus módszerbe, hanem a kutató reflektálja a saját helyzetét, és a reflexió segítségével könnyebben hozzá tud férkőzni a kutatott objektumhoz. Eredendően az önreflexivitásra alapoz, hiszen ha én magamat megértem, akkor sokkal nyitottabban tudok mások megértő tevékenységéhez viszonyulni, és végső soron így áll elő a társadalom e fenomenológiai paradigmában, amely egyidejűleg jelent elméleti és empirikus rekonstrukciós irányt. Hogy ezt választottam, abba döntően belejátszik, hogy a nemzeti tudattal foglalkozom, ahol eleve kiiktathatatlan egyfajta meghitelezése annak, hogy ebben minden ember szakértő. Ők a magyarok elsődlegesen, sőt, azt mondhatnám, sok esetben én kevésbé vagyok magyar a szó ironikus értelmében, mint azok, akiket kérdezek, mert ez az ő életük, ők élik meg, az ő bőrükre megy a nemzeti játszma, és nekem nincs jogom úgy tenni, mintha nem vennék róla tudomást, csak hűdegen leírni, mint a disznók rőtögési szokásait. Nekem is bele kell magam élni ebbe a dologba, úgy is, mint magyarnak, de úgy is, mint olyan embernek, aki ebből ki is lép, hiszen az a feladata, hogy rekonstruálja, mások hogyan élik meg a magyarságukat. Tehát ami nekem nagyon tetszik a fenomenológiai paradigmában, az egyrészt az, hogy az embert vagy legalábbis a mi kulturális paradigmánkat eredendően jellemző reflexivitást teszi meg centrális elvvé; másrészt, hogy ezt a reflexivitást azonos, demokratikus, ha úgy tetszik, uralommentes módon teszi mind a kutatói mentalitásnak, mind a vizsgálatban valamilyen módon szerepet játszó személyek természetes előfeltételévé; harmadrészt folyamatos átjárást biztosít az elmélet és az empiria között,

REPLIKA

soha nem ér véget valahol az empíria, hogy elkezdődjön az elmélet és vice versa.

Jellemeztem a kezdeteket és jellemeztem a véget, hogy a helyzetet most miként látom. A kettő között nem hagyhatom ki azt, hogy amikor elkezdtem ezt a munkát, akkor amivel nekem nagyon ellentmondásosan konfrontálódom kellett, az a marxizmus volt. Az a marxizmus, amely dialektikus materializmus, történelmi materializmus, tudományos szocializmus és munkásmozgalom története, engem rettenetesen taszított. Nem is laszított, ez rossz kifejezés; olyan volt inkább, mint amikor az ember kimegy az utcára és esik az eső, fúj a szél, kellően novemberi idő van, de tudja, hogy ki kell menni az utcára, mert nincs hova mennie. Szóval elviseltem. Végül is arra is gondolhattam volna, és hát gondoltam is, hogy akkor miért nem megyek el a francba, miért nem megyek el egy másik országba. Nem akartam, mert úgy gondoltam, hogy az a kiindulás, ami számomra a társadalomról való gondolkodást meghatározta, mondjuk Bibó, Németh László, Erdei Ferenc – és hozzátehetném az egész magyar irodalmat, ami életem egyik döntő élménye –, az egyszerűen lehetetlenné tette, hogy csak úgy elmenjek egy másik országba, csak azért, mert ott süt a nap, hogy a metaforát folytassam. Tehát végül is a feladat az volt, hogy ebben a ránk zuhogó ideologikus marxizmusban megkeressem, tulajdonképpen mi is ez. Akkor elkezdtem Marxt olvasni és láttam, hogy nem hulyeség. És amivel szembesültem, az egy nagyon kemény történelemfilozófiai mag, az emberről való gondolkodásnak egy olyan típusú paradigmája, amely semmifajta szerepet nem biztosít a szubjektivitásnak vagy a reflexivitásnak, sőt kiiktatja a pozitívizmust, magát a szociológia történetét is, és a szociológiát áltudománynak nevezi. Mert, sajnos, ha következően végiggondoljuk a hegeli-marxi történelemfilozófiát, az a helyzet. Gondoljunk csak Lukács híres megállapítására, hogy az osztálytudat vizsgálatához nincs szükség az osztály létező egyedeinek tudatvizsgálatára, ők nem tudják, hogy hova tartoznak, azt csak én tudom, aki a történelem misszionáriusaként, a párt akaratából a társadalom fölé kerülök. Ez a fajta történelemfilozófiai gőg, amelynek egy nagyon felhígított változatával találkoztam nap mint nap, azért is zavart, mert mint gondolkodó ember egyszerűen hihetetlennek véltem, hogy akár egy Lukács, akár egy Hegel, akár egy Marx szájával – bármilyen imponáló is a tudásuk – megközelíthetnénk a történelemet. Tehát végül is a paradoxon az volt, hogy a marxizmus egyszerre vonzott is meg taszított is, ugyanakkor nem volt más, és azt is nagyon világosan láttam, hogy ahhoz, hogy megmaradhassak a tudományos életben, 101 kellennem – már csak jól felfogott érdekemnél fogva is – bizonyos marxista színeket. És föl is vettem marxista színeket, és ezt tulajdonképpen nem bánom, mert amit akartam, elmondtam ezekben a végső eredményként megkonstruált paradigmák mindegyikében. És ez mutatja azért a marxista életmű nagyságát, hogy mindegyikben egyszerűen lehetett hacsaknem a marxista iskolázottságot, persze nem dogmatikus módon. Az olyan, akár aforisztikus marxista megállapítások, hogy az ember egyszerre csinálja és el is szenvedti a történelmét, hogy nem készen talál körülmények között, de magunk csináljuk a történelmünket – ezek nem odavetett aforizmusok, hanem rettenetesen

mély, ténylegesen történetfilozófiai dilemmák, amely történetfilozófiai dilemmák a dogmatikus kerettől megfosztva, tovább löktetnek valamennyi általam felsorolt és modernnek tekintett szociológiai paradigmában.

Beszélhetünk-e a hazai szociológia válságáról?

Nem, nem. Úgy gondolom, hogy az egész társadalom válsága és egyes szociológusok válsága voltaképpen független egymástól, mert, véleményem szerint, ahol a társadalom válságban van, ott a szociológusnak nem szabad válságban lennie, mert ha valami érdekli a szociológiát, akkor az éppen a válság. Hiszen oly tömegkihívást biztosít, akármelyik paradigmával dolgozzunk is, oly mértékig növeli a diszkropanciát a megtudni vágyott információk és a rendelkezésünkre nem álló információk között, hogy tulajdonképpen felhajtó erőt jelent. Én úgy érzem magam, mint hal a vízben, függetlenül attól, hogy válság van; sokkal inkább válságban éreztem magam a nyolcvanas évek első felében, amikor úgy nézett ki, hogy ez a dolog örökké fog tartani. És akkor azt gondoltam, fölveszek valami konformista szintet, beálllok, ha kell, erre a pályára, előbb-utóbb professzor lesz belőlem, majd nyugdíjas leszek, és majd valamikor a fiam vagy az unokám egy szebb világot fog megélni. Ehhez képest az, hogy összeomlott a rendszer egy szemvillanás alatt, fantasztikus kihívás, mert valamilyen módon, úgy gondolom, meg kell felelni a nemzetközi mércéknek és elvárásoknak. Érzésem szerint nagyon sok szociológus azért van válságban – és amennyiben a magyar szociológiában nagyon sok ilyen szociológus van, akkor a magyar szociológia tényleg válságban van –, mert nem tud, akár nyelvtudás híján, akár paradigmaproblémák miatt, akár színvonalproblémák miatt szinkronba kerülni a nemzetközi tudományossággal. Ez specifikus tényező. Ha viszont az a kérdés, hogy nemzetközi összefüggésben a szociológia válságban van-e vagy sem, akkor a válaszom igenlő. Valóban úgy tűnik, hogy a szociológia alapvető válságban van, nem tud mit kezdeni a posztmodern társadalom kihívásaival. Nekünk ez nem érdekes, mert hol vagyunk mi még a posztmoderntől, mi még javában benne vagyunk a feudalizmusban. De ott, ahol már azok a problémák, hogy mit kezdjenek az Alzheimer-kóros öregekkel, a jólét árnyában tengődő, teljesen kilátástalan, debilizálódott emberekkel, ahol a problémák megértéséhez kevés a szociológia által felkínált ilyen-olyan paradigma szállítmánya, valami teljesen újat kell föltalálni (és nem tudom, fogalmam sincs, hogy mi ez az új), ott a szociológia óhatatlanul, a legrosszabb értelemben véve professzionalizálódik. Bőven elég, ha megnézed az *American Journal of Sociology*-t, vagy az *American Sociological Review*-t, briliáns tanulmányok sorozatát olvashatod, de fogalmad sincs, mi a fenének írták ezeket; nyilván azért, mert *grant*-rendszer van, és el kell számolni a pénzzel, mert az előmenetelhez az szükséges, hogy az ember e két folyóiratban publikáljon. De ha valamilyen katasztrófa következtében – mint amilyen annak idején az alexandriai könyvtár megsemmisülése volt – megsemmisülnének ezek a folyóiratok, ha ez a két legrangosabb folyóirat eltűnne a világból a vele az utóbbi három évtized termőse, nem hiszem, hogy különösebb katasztrófa hatás volna. Nem hiányozna annyira, mint hiányzik most az alexandriai könyvtár.

Azért a hazai szociológusok is találkoztak hasonló kihívással: az utóbbi egy-hét évben közel kerültek a politikacsínáláshoz, és nemegyszer már egé-

RÉPLIKA

szem gyakorlati szinten kell ilyen problémákkal megküzdeniök. A mai magyar szociológusok szemszögéből egyáltalán tartható-e ma a lebegő értelmiségi attitűd?

Igen, igen. A szociológus, bármilyen meglepő is, tulajdonképpen egy értelmiségi dilemma foglya, mely éppúgy jelentkezik a közgazdász, az író, talán még az orvos esetében is: lebegjen-e szabadon, vagy pedig folyjon bele a politika fő sodrába. Az értelmiség soha, semikor nem lebeg szabadon, Magyarországon különösen nem, de ez jelenleg számunkra nem olyan nagy probléma, mert persze van egyfajta autonómiája az értelmiségnek, ami azonban nagyon sok kötöttségen keresztül, azok keresztülüzében érvényesül. Inkább Simmelnek a szabadságmeghatározása tűnik nekem rokonszenvesnek, aki azt mondja, hogy attól vagyunk szabadok, hogy nagyon sokmindentől függünk, és a sokféle függés interferenciájaként valami kis terecske támad, ahol azt képzelhetjük persze, hogy szabadok vagyunk, de ez a szabadság nagyon relatív. A dolognak nem ez a lényege, hanem hogy mi történik, ha egy szociológus vagy egy politológus belép a politikába – az utóbbi még nevetségesebb. Ezzel a jelzővel azt akartam érzékeltetni, hogy ezt tökéletes zsákutcának érzem, ami csak arra alkalmas, hogy fölfalja a tudóst a tudásban, anélkül persze, hogy kifejlesztené benne a politikust. Ez a magyar vagy kelet-európai értelmiségi szerep nagyon átkos történelmi öröksége, aminek a reprodukciója engem nagyon nagy szomorúsággal tölt el, és azt hiszem, hogy ha lefut az átmeneti periódus (persze lehet, hogy soha nem fut le), ha mégis kialakul autonóm gazdasági élet, autonóm politikai élet, autonóm helyhatósági élet, autonóm kulturális-ideológiai élet a maga pluralisztikus értéktételezéseiével, és kialakul a szabadságnak az a technikája, amely az említett szférák mindegyikében áthatja az embert, akkor az értelmiség, beleértve a szociológust is, visszatérhet a saját, kicsit ugyan imitált szabadsághelyzetébe, a szabadon lebegéshez, mert meggyőződésem, hogy ezt a munkát, amit társadalomtudománynak, társadalomtudományi alkotásnak neveznek, akár pedagógiáról, akár kutatásról, akár esszéírásról van szó, csak a politika hívásától minél messzebb helyezkedve lehet művelni. Mert amint az ember bekerül egy politikai sodorba, az mélyrehatóan eltorzítja a látását, átalakítja az érdekrendszerét, megzavarja az orientációs képességét. Ez olyan, mint amikor van egy nagyon jó iránytűd, de az iránytűnek távol kell lennie a mágnestől, mert a mágnes közelsége megzavarja az iránytűt.

Persze a dolog ennél kevésbé mechanisztikus, mert ugyanakkor, amennyire a szociológusokat ismerem, hordszatóan erős nemesítő, jobbitó, sok esetben altruisztikus, sok esetben ideologisztikus reformvágy hatja át őket, nem is beszélve most a forradalmi változatokról. Ők – legalábbis akiket én ismerok – kettős lélekkel élnek meg, éltek meg mindig is a helyzetüket, mert egyfelől ugye belemennének a politikába, mert ők tudni vélik, hogy hogyan kell csinálni. Akármelyik paradigmában is mozognak, minden valamirevaló szociológusnak azonnal ötvenöt reformterve van, akár a BKV-ról beszélnek, akár a nehézipar átszervezéséről, akár a meliorizációról. Mindenkinek van valamilyen ötlete, legalábbis nekiáll és valamilyen ötletet kialakít, és az az önmérséklete többnyire nincs meg, hogy „álljunk meg, ne mi csináljuk”. Ebben a helyzetben végképp nincs meg, mert a rendszerváltással kialakult vákuum-helyzet beszíp-

pantja. Egy csomó ember kompromittálódott, egy csomó ember el kellett hogy takarodjon onnan, tehát most könnyű bemenni a politikába, horzasztó könnyű engedni annak a csábításnak, ami az emberben eleve benne van, és nagyon nehéz átlátni, hogy a politizálás immanens jellegénél fogva igenis fölzábalja a teoretikust, igenis fölzábalja a megfigyelőt, az elemzőt, tehát lényegében véve tönkreteszi az embert mint értelmiségit. Nagyon nagy kérdés persze, hogy az *end product*, a végeredmény lesz-e igazi politikus. Tragikus helyzet lesz, mert az illető elveszti a szociológusi identitását, nem fogja élvezni a politikus identitását, és úgy fog járni, mint egy pártkader, hogy kikopik a helyzetből, és margóra állítva tulajdonképpen frusztrált félértelmiségiként és félpolitikusként éli le maradék életét. Ez persze predikció, nem biztos, hogy igazam van, én ugyanis úgy gondolom, hogy ahhoz, hogy kevesebb válságban lévő szociológus legyen Magyarországon, ahhoz sokkal több eredeti szociológiai típusú munka, professzionális vállalkozás szükséges, individuális – és amit nagyon kiemelnék – csoportszinten. Ami engem elkeseredéssel töltött el, az a gödöllői vándorgyűlés. Nagyon nagy lehetőség lett volna, hiszen rengeteg ember jött össze. Nem volt olyan professzionális konferencia, amilyennek egy konferenciának lennie kell, amikor az emberek azért jönnek össze, mert mindenki hoz valami ideát, valami munkát, megmutatja a másinak, a másik is megmutatja az övét, és alapvető vita bontakozik ki arról, hogy ki tévedett, ki nem, mit lehet hasznosítani, mit nem. Nem elefántcsonttornyot javasolnék, amiben lennének individuális cellák, és lenne, mint a kolostorban a refektórium, ahol összejönnek a szerzetes barátok, távol az élettől, hanem tudatában maradva annak, hogy a szociológiai típusú alkotás és beszéd implikációiban politikai; ne akarjunk belemenni a politikába, mert akkor nem nyer sem a szociológus, sem a politikus. Nekem egyébként Lukács György erre az örök példám – nem szociológus volt ugyan, hanem filozófus –, de tulajdonképpen meghatározó és szorongató látni, hogy mindig akkor bukott nagyot, mikor belement a politikába, és mégis mindig újra és újra belement. Sokkal nagyobb tudós lett volna, ha nem kényszerül örökkösen megírni ezeket a szomorú önkritikákat és nem kényszerül elmenni a Szovjetunióba, ha nem kényszerül bemenni a Nagy Imre-kormányba. Ki tudja, hány nagy filozófiai művet ölt meg benne ez az amatőr politizálás? Most semmi garanciáját nem látom, hogy ez a jelenség ne ismétlődjön meg minden értelmiségi esztében, aki belemászik a politikába.

Korábban mondtad, hogy megítélése szerint sok magyar szociológus van személy szerint válságban, mert nincs szinkronban a nemzetközi tudományossággal. Elég erősen fogalmazódik meg manapság a hazai szociológiában a professzionalizálódás igénye. Milyen irányba kéne menni, hogy ez jó professzionalizálódás legyen, mert említetted, hogy van rossz professzionalizálódás is.

Jó professzionalizálódáson két dolgot értek. Az egyik, hogy az általam emlegetett paradigmák valamelyikében, vagy legalábbis az ezek által biztosított mozgástérben, fogalmazzuk meg állításainkat – így kapcsolódhatunk a nemzetközileg recipiálható közleményekhez. Ebben az összefüggésben tehát úgy, mint amikor az ember kártyázik: tudni kell, mik a szabályok, el kell sajátítani a tudományos közlés és a tudományos életben való részvétel szabályait.

REPLIKA

Enélkül nincs professzió. Ez azt is megengedi, hogy laza legyek, hogy ha a szociografisztikus irányban akarok tevékenykedni, akkor is tökéletesen bejuthatok a nemzetközi mezőnybe, ott is megvan ez a szociografisztikus irányzat. Ami viszont nincs meg benne, az az, hogy ezt kiáltsuk ki az egyedül lehetséges variánsnak, hogy ezt jelentsük ki az egyedül lehetséges igazságnak, vagy hogy a gyengeségeket az adott paradigma erősségének kiáltsuk ki. Mert a szociografisztikus módszernek rengeteg gyengesége van, amivel ha tisztában vagyok, borzasztó jó dolgokat lehet csinálni viszonylag kis szellemi beruházással. Tehát a professzionalizálódást olyan értelemben gondolom, hogy a szabályrendszerrel legyünk tisztában mind a megalkotás körülményeit, mind a publikálás körülményeit tekintve, és ez nem utolsósorban – ezt már ezerszer is leírtam – nagyon nagy fokú öncsonkítást is magába foglal. Ez katasztrófa, különösen számomra, akinek a magyar nyelv, mint Kosztolányinak, élete legdöntőbb, elementáris mozzanata. Nem vagyok a magyar nyelvnek Kosztolányihoz hasonlítható művésze, de úgy érzem, hogy a magyar nyelvi kompetenciám számomra legalábbis a közlések hihetetlen variabilitását teszi lehetővé. Én magyarul úgy tudok megnyilvánulni, hogy teremtem is saját magamat, nem egyszerűen egy témáról beszélek. Ehhez képest, ha összehasonlítom a magam magyar nyelvi repertoárját az angol nyelvi repertoárommal, akkor két okból is iszonyatosan csonkának érzem magam. Egyrészt messze nem beszélek olyan jól angolul, mint magyarul, másrészt, maga az angol szociológiai nyelv teljesen eltér a magyar szociológiai nyelvtől, az angolon belül is egy külön nyelv. Ez teszi lehetővé egyébként, hogy meg tudjuk tanulni, mert ez már egy nemzetközi madárnyelv. Annak a tanulmánynak, amit az *American Journal of Sociology*-ban olvashatsz a *social mobility* témájáról, nem sok köze van a I. évfolyam király vagy a III. Richárd nyelvéhez. Míg ha az ember megír egy jó, rangosnak tűnő tanulmányt a társadalmi mobilitásról, nem vagyok róla meggyőződve, hogy olyan távol fog esni egy Vörösmarty-verstől. Mert a magyar nyelvbe, egy magyar nyelvű tanulmányba az ember mindig beépít egy kis stilisztikai bravúrt, egy-egy csodálatos, jól hangzó szótűstükköt, amitől az egész megemelkedik, és ez nagyon fontos, mert a magyar szociológiában van egyfajta kisebbségi érzés más értelmiségekkel szemben, és ha az ember szépen ír, akkor úgy gondolja, hogy legitimálja magát a magyar szellemi univerzumban. Sajátos módon a nemzetközi szabályrendszerben, mint említettem, az angol szintaxissal operáló madárnyelv az ilyen típusú stílbravúrokat teljes egészében kiiktatja. Ennek vannak pozitív és negatív következményei. Feltétlenül pozitív következmény, hogy zavaros gondolatokat nem nagyon lehet leírni ezen a nyelven. Le lehet viszont írni teljesen gondolatlan hülyeségeket. De azok sem zavarosak, esetleg csak banálisak. De nincs az a fajta zavarosság, amit a magyar nyelven történő közlés lehetővé tesz a szociológián belül – angolul is lehet zavarosan fogalmazni, csak nem a szociológiában –, ez a szociológiai madárnyelv a gondolkodás egy bizonyos szintjét bocsátja az ember rendelkezésére, és ez nagy előny. A hátrány ezzel szemben az, hogy tulajdonképpen uniformist öltesz, és az nagyon nem számít, hogy a tanulmányt X írja, Z vagy B, mert az számít, hogy mi éppen a trend az adott témában. A professzionalizálódásnak van egy másik, nagyon fontos feltétele. Ha csak az első

dologhoz igazodsz, akkor nincs igazán létjogosultsága annak, hogy te éppen Budapesten vagy, mert miért is vagy Budapesten.

Ugyanezert a produkcióért, ha jó vagy, egy egyesült államokbeli egyetemen – kimondani is röstellem – körülbelül százszoros fizetést kapsz. Tehát nagyon nehéz azt feltételezni, hogy valaki itt frja a tanulmányait a társadalmi mobilitásról, a nemzeti tudatról, és a havi fizetése cserébe 170 dollár, míg egy gyatra amerikai egyetemen is 4–5 ezer dollár volna. Azért úgy gondolom, hogy a kelet-európai szociológusnál a profeczionálitásnak van egy további mozzanata: az értelmiségi szerep történelmi öröksége, ha nem átka, az etikai töltet, ami voltaképpen nem más, mint egyfajta heriokus pesszimizmus. Hogy nem nyugszol bele abba a véletlenbe, hogy éppen ide születél, hanem megpróbálsz értelmetlenné kovácsolni, és ennek az az etikája, hogy nem mész el közömbösen amellett a rengeteg tehetséges és jobb sorsra érdemes ember mellett, akivel találkozol. Te is tanítványom voltál, a te példád is azt illusztrálhatja, hogy ha én találkozom egy értelmes hallgatóval, akiben megvan az a fajta kelet-európai etikai plusz, ami bennem is, akkor nekem kötelességem az én örökösömmé, az én mutációmmá kifejleszteni. Ezt van, aki érzi, van aki nem, ez lehet ostoba dolog, lehet, hogy csak önideológia, de én ezt érzem olyan profeczionális többletnek, ami, ha ötvöződik az elsövel, olyan egészen sajátos nemzetközi profilt fog biztosítani a magyar szociológiának, amely könnyen nélkülözhetetlenné teheti ezt a változatot. Egyébként ebben az értelemben a példaképm Szelényi Iván. Mellette töltöttem egy évet Los Angelesben, egyébként már korábban is ismertem, és egészen megdöbbsentett, amikor ezt az amalgámot működni láttam, hogy olyan természetességgel tud angolul Erdei Ferencről beszélni, hogy abban teljes egészében benne van Erdei Ferenc, és ugyanakkor tökéletesen érthető a legbárgyúbb UCLA undergraduate számára is. Tehát etikának és profeczionális rangnak ezt az ötvözetét én Szelényi Ivánban véltem fölfedezni. Lehet, hogy más is van, nekem az ő közelsége adta ezt az alapgondolatot feltehetően érzem, de soha nem tudtam volna megfogalmazni, ha nem látom, hogy ez nem elérhetetlen álom, nem egy idea, hanem ezt meg lehet csinálni. Más kérdés, hogy nem mindenki Szelényi Iván, és nem mindenki van annyi spiritusz és annyi erő, hogy ezt meg is tudja csinálni, de az igényt, azt hiszem, teljesen jogos mindenki elé állítani.

Tehát van egy szakmai terminus technicusokból építkező szociológiai lingua franca, és egy anyanyelvi, jórészt metaforákkal operáló szociológiai nyelv. Lehetséges, hogy a metaforikus gondolkodás, a szociológiai tárgyak elbeszélése a terminus technicusok előtti állapotra utal? Hogy a terminus technicus valamilyen standard, ami már kilúgozódott, míg a metafore éppen azért, mert elmosódott szélű, mert gazdag, még magában rejti azt a lehetőséget, hogy belöle valamely irányban később terminus technicusok szakadjanak ki?

Igen, pontosan így van. Most olvastam Szabó Dezső esszéit, és megdöbbsentett, hogy szociológiai szemmel nézve milyen hihetetlen gazdag tárháza a szociológiának, de ugyanez a helyzet Németh Lászlóval is. Pontosán erről akartam szólni, amit te mondasz, hogy ők úgy szociológusok, mint a Molière polgára, hogy nem tudják, hogy prózában beszélnek, de a nyelvük metaforikus

REPLIKA

burjánzásánál fogva teljes egészében preszociológiai, tehát eszméletlenül lépezett, művelt emberek, egész tanszékek meg tudnának élni egy-egy Szabó Dezso- vagy Németh László-esszéiből. Érdeemes volna a rekonstrukciós kísérletet elvégezni, de még Bibó is, aki tulajdonképpen sok szempontból már ehhez a szakmai szemlélethez közelít, még Bibó is ilyen kikapadhatatlan forrás. Ezzel kapcsolatban az jut eszembe, és azt hiszem, ez jó dolog, hogy ha posztmodern szociológiában gondolkodunk, akkor lehet, hogy ez a nagy fogyatékoságunk egyszer még majd nagy előnyvé változik. Mert a posztmodern szociológia pont arról szól, hogy föl kell számolni a terminus technicusok terrorját és visszatérni a metaforákhoz, de immár azzal a tapasztalattal fölvertezzve, amit a metaforák egyszeri legyilkolása jelentett. Tehát új életre támasztani a legyilkolt metaforákat. Elképzelhető, hogy ez a módszer sokkal jobban szenzibilizálja a szociológiai megismerést a sémákba bele nem illő problémák iránt, mert a terminus technicusnak megvan az az átka, hogy csak azokat a problémákat teszi érzékelhetővé, amelyeket implikál. A metafora viszont nemcsak olyan értelemben meghatározatlan, hogy nem tudom igazán, miről is beszélek, hanem hogy rettenetesen nyitott mindennel szemben, mert az egyúttal lehetőség is. Tehát elképzelhető – persze nem tudom, ez csak utópia –, hogy ebből a metaforikus kötöttségünkben, hogyha erre reflektálunk, akkor még valami nagy dolgot tudunk csinálni. Nem először egyébként, hisz Kelet-Európában mindig is az volt a sajnálatos szabály, hogy mindig valami olyan dolog jött létre itt – gondolatban –, ami igazán aztán a fejlett Nyugaton vált cikké. Freud ebből a metaforikus burjánzásból táplálkozik, ha Freud nyelvét megnézed, az a Goethe nyelvével teljesen egyenértékű. Hasonlítsd össze a Freud fordításait, már az is nagyfokú redukció, és még nagyobb redukció, ha a Freud angol fordításaim iskolázott neopszichoanalitikusokat nézed, azok már pont olyanok, mint a többi amerikai szerző. Tehát elképzelhető, hogy az a mi sajátos küldetésünk, hogy kovásza legyünk az újabb és újabb társadalomtudományos gondolkodásnak, és ebben az értelemben ez a neometamorikus paradigma lesz a posztmodern paradigma. Ki tudja? De hogy nem itt lesznek belőle folyóiratok, nem itt lesznek belőle irányművek, azt szinte biztosra vehetjük.

Nem érzed úgy, hogy amennyire újra metaforákkal telítkezik a szociológiai szaknyelv, pontosan olyan mértékben a reprodukálhatóságát is újra elveszíti?

De igen. A posztmodern szociológiának lényege, hogy a reprodukálhatóságot mint módszertani alapvetőt – szerintem nem mindenek nélkül – megkérdőjelezi, hiszen alapvető ismeretelméleti dilemma a szociológia esetében, hogy a történeti meghatározottságnál fogva, a szubjektum–objektum kutatási helyzeténél fogva a reprodukálhatóság sok esetben csak nagyon naiv balhit, s nem ténylegesen meglévő dolog. Nemcsak ugyanabba a folyóba nem lehet kétszer lépni. Te nem vagy egyik nap ugyanaz, mint másnap: mitől van az a naiv hited, hogy a mintád, hogyha újra megkeresed, vagy egy hasonló szempontú mintát veszel, az már egyfajta reprodukálhatóság? Ez szerintem eleve pozitivistai illúzió. Ha ezt tematizáljuk, problematizáljuk, akkor ezen inkább nyerekünk, semmint vesztenénk.

A szociológiaoktatás a professzionalizálódás egyfajta tükré is lehet. Hiszen az újszülött szociológus, mint minden neofita, arról ismerszik meg, hogy a külsődleges jegyek – esetünkben a terminus technicusokat is ezeknek vehetjük – egymás mellé rakásával demonstrálja a saját szerephelyzetét. Szerinted a hazai szociológiaoktatásban milyen esélyei vannak a professzionalizációnak?

Ha normatív akarok lenni, akkor azt kell mondjam, hogy nincs más esélye. Ez olyan, mintha a villamosvezető-képzés iránt érdeklődsz. Nincs villamosközlekedés képzett villamosvezetők nélkül. Odáig már eljutottunk, hogy a sínek le vannak fektetve, a kocsik állnak. Már le lehet írni azt a minimális készségszintet, ami nélkül véleményem szerint nem szabad szociológust bocsájtani a pályára, és nagyon jó, hogy ez megvan, korábban nem volt, korábban nagyon spontán volt, te ezt tudod, magad is átmentél ezen a képzésen. Ha magadba mélyedsz, hogy mi mindent tanultál ennek az intézménynek a jóvoltából, akkor azt hiszem, a válasz eléggé negatív. Tehát ilyen téren radikális reformra van szükség, amelynek messzemenően úgy kell a szociológusra irányulnia, mint egy árura, amit el kell adni. Egészen más kérdés aztán, hogy ez a fajta technológiai szemlélet elegendő teret biztosít-e. Most éppen ilyen reformon dolgozunk, ami feltételeket biztosít majd ahhoz, hogy miután ezt a bizonyos, minimálisnak tekintett, de elég tekintélyes ismeretanyagot az illető elsajátította, akkor megteremthesse saját magát. Itt döntőnek tartok egy olyan módszertani profizmust, ami nélkül véleményem szerint nem lehet elindulni ezen a pályán, döntőnek tartok egy eléggé alapos és mély filozófiai tájékozottságot mind ismeretelméletben, mind filozófiatörténetben, hiszen nincsenek filozófiai igazságok magukban. A harmadik dolog pedig, hogy döntőnek tekintem az alapos szociológiatörténeti iskolázottságot, a szónak abban az értelmében, ahogyan azt a szociológiatörténeti paradigma kapcsán említettem, a nagy szociológusok egymásra való hatásában, építkezésében. Nagyon fontosnak érzem a szociálpszichológiai tájékozottságot, főleg a kommunikációs és a kognitív szociálpszichológia szempontjából, és elképzelhetőnek tartok – ezt most már csak félve említem – egy olyan kelet-európai ismeretanyagot is, ami mondjuk bázisát képezhetné az általam emlegetett második professzionalizálódásnak, ami ezt a fajta etikai alapállást elősegítené. Tehát ezek az elemek nem hiányozhatnak véleményem szerint a szociológusképzésből. Aztán persze erre ráépülve a teljes variabilitását képzelem el a legkülönbözőbb szakszociológiáknak.

Ha Magyarországon vagy bárhol a világon szociológiát művelünk, akkor egy markáns kutatószemélyiség vagy esetleg a körülötte kialakuló iskola bevezet egy szociológiai terminusrendszert és az általa művelt területet valamilyen értelemben uralja is, meghatározza annak a látásmódját. A mai magyar szociológiában látsz-e ilyen markánsan elkülönülő területeket?

Látok. Ilyen paradigmának tekintem a Kolosi „L-modelljét”. Hát persze most csak azokat mondom, amik rám hatottak, nyilván van más is. De a Kolosi „L-modellje” nekem ilyen nagyon megvilágító erejű paradigmagyánús elgondolás, ami szerintem kulcsát képezheti egy csomó probléma megértésének Kelet-Európában. Ettől elég nehéz analitikusan elválasztani, de történetileg azt hi-

REPLIKA

szem, hogy egyfajta prioritás illeti meg a Szelényi-féle redisztribúciós és piaci újratermelési mechanizmust. Ugyan a közgazdaságból való, de számomra borzasztóan termékeny a hiány-paradigma, amit Kornai hozott létre, és ennek a szociálpszichológiai továbbgondolása számomra fantasztikusan fontos volt. Amit Pataki Ferenc az identitás kapcsán elgondolt, az identitás vizsgálata során kalkulálható történeti, de pszichológiailag váló történelmi hatásmechanizmusok – itt előszörban a Balázs Béla-rekonstrukcióra utalok –, az számomra megint ilyen típusú dolog. Fergét és Andorkát a mobilitásban meghatározó erejű, nagyon tartós hatású gondolatrendszer-alkotóknak tartom, és mint mondtam, én ragadozok, nekem a történettudományból Szűcs Jenő, aki meghalt, de én élőnek tekintem, én nem tudok belenyugodni abba, hogy meghalt. Szűcs Jenő számomra eredeti forrás ahhoz, hogy ezt a helyet, ahol ugye állandóan esik az eső, és mindig ősz van, Kelet-Európát, megérthessem. Most így hirtelen ezek jutnak eszembe. Még Angelusz, legalábbis rám, rettenetesen nagy hatást gyakorolt azzal, ahogyan a közvéleményt felbontotta, de meg is őrizte, és hihetetlenül szellemesen analizálta.

Lehetséges-e megtételese szerint, úgymond, metaszociológiát művelni szociológiai eszközökkel, tehát a szociológiát a szociológiai kutatás tárgyává tenni?

Persze, hát ez Amerikában rettenetesen divatos dolog, gondolom, hogy nálunk is majd előbb-utóbb elkezdődik. Lehetséges, de azt hiszem, hogy ugyanúgy vonatkoznak rá az elvárások, a professzionalizációs elvárások, amelyeket megfogalmaztam, mint minden más szociológiai vállalkozásra. Tehát biztosítani kell a lingua francával való érintkezést, és azt a sajátos etikai anyagot, ami a dolgot érdekesebbé teszi egy pusztán cinikus vagy semleges elemzésnél. De ennek létjogosultsága van, talán annyiban lehetne még hűvösebb, hogy ki lehetne terjeszteni más társadalomtudományokra is, mert nálunk a szociológia... Az angol szociológia eredendően interdiszciplinárisabbnak tűnik, mint a szabvány, professzionális változata. De szerintem nagy baj volna, ha ettől megszabadulnánk. Tehát borzasztó jó dolog, hogy a közgazdaságtan, a történelem, a pszichológia, az irodalomtudomány és maga az irodalom azért mint implikáció megvan, és az antropológiát ki ne felejtjük.

Szociálpszichológiai szempontból hogy néz ki a magyar szociológia?

Hát, hogyha szociogramot akarnék csinálni, akkor úgy gondolom, hogy elég egyszerű feladat volna a szociogramnak a fölrajzolása, mert nem látni igazi kapcsolatokat az egyes pontok között. Rettenetesen sok lenne a magányos, rettenetesen sok lenne az egyirányú kapcsolat, talánék néhány eztárt, és bizonyára lenne néhány *link*. De jól szervezett, tagolt, kompetíciótól és kooperációtól hemzsező szociális mezőként a szociológiát nem tudom elképzelni.

Szabkultúrát alkotunk, mi magyar szociológusok?

Más kérdés, hogy a szociológusok a magyar szellemi élet egészében hogy vannak jelen; azt hiszem, jól. Ilyen értelemben nem hiszem, hogy kisebbségi érzés kell hogy eltöltsön bennünket, mert a produktumunk talán nem olyan magas szintű, mint a történettudomány vagy a közgazdaságtan esetében – ami a két vezető társadalomtudomány Magyarországon –, de véleményem szerint megközelíti őket. A mai magyar szellemi élet már radikálisan le-

értékelte – és ebben az értelemben a modernizáció nem üres szólam – a társadalmi kérdések publicisztikai-irodalmi típusú megjelenítését, s ezzel párhuzamosan, epp a válság okán növelte az emberekben a kíváncsiságot arra, hogy mi van. Ilyen értelemben a kereslet óriási, és még nagyobb lesz a szociológia iránt. Gondolj Hankissra; az egész Hankiss-jelenség nem más, mint egy hihetetlenül gyors, könnyed, szellemes és frappáns reagálás a válságba került társadalom szociológiai információéhségére. És Hankiss történelmi érdeme, hogy ennek meg tudott felelni. Tehát nem hiszem, hogy a precizitásunk csökkenésétől kell félnünk. Inkább attól félünk, ha túlságosan sokat foglalkozunk azzal, hogy kívülről, más szakmák vagy a tömegkommunikáció hogyan lát bennünket (bár azt hiszem, a tömegkommunikációban nagyon jól vagyunk reprezentálva), mert ez eltereli a figyelmet arról a problémakötegről, amit ugye egyrészt a képzeletbeli sociogram kapcsán emlegettem: a professzionalizáció felemás vagy hiányos voltáról és ezzel összefüggésben a rekrutációról, a fiatalok bevonásáról. Mert ezt érzem kulcsfontosságúnak. Hogy a fiatalok a szociológiai gondolkodás olyan méltó mintájával találkozzanak, amely lehetővé teszi, hogy professzionális tekintetben messze meghaladják a jelenlegi generációt. Volla képpen nem fogják meghaladni a legjobbakat, de a legjobbak mindig a legjobbak, azok fokozatban nem különböznek egymástól. De nagy esély van arra, hogy a fiatalok professzionálisak legyenek, persze csak akkor, ha erre tudatos figyelmet fordítunk. Tehát, amire igazán figyelni kell, az a szakmai kommunikáció sokszínű intézményeinek a megteremtése, a professzionális sztenderdek tudatosítása és a belépő szociológus generációknak a lehető legkövetelmesebb kiképzése.

Végül mindezek fogalataként meg tudnád-e fogalmazni szociológusi ars poeticádat?

Ha eddig nem derült ki, az baj, mert hát igyekeztem bizonyos célzásokkal élni. Több elemből áll össze. Az egyik, amit említettem, a kelet-közép-európai identitáshoz való görcsös ragaszkodás és annak a reflektálása. A második maga a reflexivitás mint magatartás és mint vizsgálandó probléma. A harmadik pedig a professzionális és nemzetközi sztenderdeknek való megfelelés.

Az interjút Péli Gábor készítette

INTERJÚ KOLOSI TAMÁSSAL

Én igazából összekapcsolnám a professzionalizálódás és a szociológia válsága kérdését. Ahhoz, hogy a jelenlegi tendenciákat megértsük, érdemes utalni részben a nemzetközi szociológia fejlődésének bizonyos tendenciáira, részben arra, ami a magyar szociológiában történt. Eléggő közismert, hogy a szociológia igazi virágkora a hatvanas években nemzetközileg erőteljesen összekapcsolódott a nyugati társadalmak válságjelenségeivel, a baloldali társadalmi gondolkodás fellendülésével, azzal, amit a marxizmus reneszánsz-

INTERJÚ KOLOSI TAMÁSSAL

En igazából összekapcsolnám a professzionalizálódás és a szociológia válsága kérdését. Ahhoz, hogy a jelenlegi tendenciákat megértsük, érdemes utalni részben a nemzetközi szociológia fejlődésének bizonyos tendenciáira, részben arra, ami a magyar szociológiában történt. Eléggé közismert, hogy a szociológia igazi virágkora a hatvanas években nemzetközileg erőteljesen összekapcsolódott a nyugati társadalmak válságjelenségével, a baloldali társadalmi gondolkodás fellendülésével, azzal, amit a marxizmus reneszánsz-

szának szoktak lúfvui. Erről nem beszélnek részletesebben, mert eléggé ismert. A hetvenes évek elejétől-közepétől ezt nagyon nagyfokú kiábrándultság követte, ami sok mindennel összefüggött: azzal, hogy a baloldali elméleti, marxizáló gondolkodás nem tudott a nyugati társadalmak problémáira megoldásokat, azzal, hogy Nyugaton megindult a hetvenes évek közepétől az ipari kapitalizmusból a szolgáltató társadalom irányába mutató rendszerváltás, ami a társadalomról való, baloldali értékekkel operáló gondolkodás apályát eredményezte mindenütt a nyugati világban. Ez jól mérhető. Nemzetközileg egy tudományág népszerűségét két dologgal szokták mérni. Az egyik nagyon bizonytalan: Milyen tudományos eredményeket ért el? A másik sokkal könnyebben megragadható: Hány hallgató jelentkezik az adott szakra? A hatvanas években tömegesen jelentkezték a szociológiára, a hetvenes évektől viszont egyre kevesebben, ami pontosan kifejezte ezt a válságjelenséget. Nagyon érdekes, hogyan reagált erre a válságjelenségre az amerikai és a nyugat-európai szociológia. Mindkét helyen zavar keletkezett, a kilábalás azonban sokkal előbb indult meg Amerikában, mint Nyugat-Európában, egyszerűen azért, mert az amerikai tudományosság professzionizáltsági szintje sokkal erőteljesebb, ideologizáltsági szintje pedig sokkal alacsonyabb volt, mint az európaié; a hatvanas évek ideológiai reneszánsza is kevésbé hatotta át, tehát annak válsága is kisebb hatású volt. A szociológia egyre erőteljesebben bezárkózott az egyetemek és a kutatóintézetek – Amerikában ez szinte csak az egyetemeket jelenti – falai közé, felgyorsult a professzionizálódási folyamat, s a szociológia elindult azon az úton, hogy – angol kifejezést használva – *art for science* sake legyen. Ez a folyamat szükségszerűen összekapcsolódott olyan tudománytörténeti tényekkel, mint a számítástechnika elterjedése, a matematikai statisztika óriási fejlődése. Ily módon az amerikai szociológia professzionizálódása elsősorban a modellképzés területén volt megfigyelhető, egyre pontosabb és egyre szofisztikáltabb modellek jöttek létre, viszont ezek a modellek egyre kevésbé elfogó problémákat próbáltak magyarázni. Ennek a következménye lett már a nyolcvanas évek elejére az, hogy az amerikai szociológia egyre szakszerűbben, egyre szofisztikáltabban, tudományosan egyre megalapozottabban, egyre kevésbé lényeges problémákkal foglalkozva ért el nagyon komoly eredményeket. A modellképzés beleutkozott abba a problémába, hogy hogyan vannak mérve, operacionalizálva, verifikálva azok a változók, azok az ismérvek, amelyeket a modellek felhasználnak. És mivel a modellek egyre precízebben mért változókat igényeltek, a szociológiában viszont sok fontos társadalmi jelenségnek nem volt precíz mérése, ezért a pontos fogalmaktól a precízen mérhető fogalmak felé fordult a szociológia, és ennél fogva a lényeges, nagy társadalmi kérdések egyre jobban elkerülték a professzionizálódó amerikai szociológia érdeklődését. Ebből számomra egyértelműen az következik, hogy a következő évtizedek nemzetközi szociológiájának fő problémája metodológiai jellegű, mérőelméleti probléma lesz. A természettudományokban már a reneszánsz idején fölvetődött, de a társadalomtudományokban igazából még napjainkban sem megoldott az a feladat, hogy hogyan lehet a fontos társadalmi jelenségeket nemzetközileg standardizált módon mérni.

Ez a történetnek csak az egyik oldala, amely mindenesetre jelzi, hogy az amerikai szociológia kilábalt a válságból, és evvel a nyolcvanas évek elejétől kezdődően egyre erőteljesebben hat a nyugat-európai szociológiára is. A szociológia mint egyetemi szak újra intenzív fejlődésnek indult, megkezdődött a hallgatószám lassú emelkedése. Csakhogy a maiak egészen más típusú hallgatók, mint azok, akik a hatvanas években jelentkeztek a szociológia szakra. A hatvanas években az ment szociológusnak, aki bírálni akarta a társadalmat, a nyolcvanas évek szociológusnemzedékét sokkal inkább a *yuppie* (young urban professional) attitűd jellemzi: szakemberek akarnak lenni. A professzionizálódott szociológia megtalálta a maga normális helyét, nem általános társadalmi gyógyszer és csodaszer, hanem meghatározott profilú szaktudomány. Ez a világtendencia.

Magyarországon a hetvenes éveket paradox szituáció jellemezte. Egyfelől közismert a szociológiával szembeni jelentős politikai represszió története, elég csak a Lukács-iskolára vagy a Szelényi-ügyre utalni. De ez a politikai represszió azonban éppen a hatvanas évek marxista reneszánszából kinőtt szociológiával szemben érvényesült – a Lukács-iskola esetében ez teljesen egyértelmű és világos –, amely a hetvenes években Nyugat-Európában is visszaesett, persze politikai repressziók nélkül. Erre a magyar szociológustársadalom egyfelől zavarodottsággal, másfelől a professzionizálódáshoz fordulással reagált. Tehát azt, amit Nyugaton a sokkal organikusabb társadalmi folyamatok egy bizonyos kőszéssel kitermeltek, azt nálunk a durva politikai beavatkozás, azt mondhatnám, idő előtt kikényszerítette. Ez a professzionizálódás, intézményesülés azért is volt nagyon látványos a magyar szociológiában, mert egy még nem intézményesült szociológiát ért a politikai represszió, egy még teljesen amorf struktúrát értek ezek a durva politikai kihívások. Így azután a magyar szociológia, érdekes módon, a politikai repressziók ellenére, épp a hetvenes években zárkózott fel a nemzetközi szociológiához. A magyar volt – legalábbis a kelet-, közép-kelet-európai térségből – a világ alapvető szociológiai áramlataiba legjobban integrálódott nemzeti szociológiai közösség. Kelet-Európán belül a longyel szociológia hosszú ideje vezető helyét is megkérdőjelezte a magyar szociológia gyors fejlődése ebben az évtizedben. Nagyon paradox helyzet volt, s a rendszerváltás ebben többfajta váltással is együtt járt. Feltétlenül meg kell említeni, hogy a magyar szociológusok jelentős része elsősorban társadalomkritikai attitűdje miatt csapódott a szociológiához; a hetvenes évek professzionizálódó szociológiájában nem is nagyon találta a helyét, tehát amikor a politikai demokratizálódás folyamata, a rendszer-váltás felgyorsult, akkor mint természetes közegébe ment át a politikai aktivitás, a nyílt és nyilvános politizálás területére. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a hetvenes évek intézményesülése és professzionizálódása során a magyar szociológián belül személyekhez, műhelyekhez kötődő monopóliumok alakultak ki. A magyar szociológustársadalom vezető személyiségei között a hetvenes évek elején a politikai represszió hatására egyfajta – soha ki nem mondott, de mégiscsak megkötött – *gentlemen's agreement* jött létre, melynek a lényege az volt, hogy ha bántanak bennünket kívülről, akkor védjük meg magunkat belülről. Ez azt eredményezte, hogy a szakmai viták elsekélyesedtek, senki nem mert

REPLIKA

szakmailag vitatkozni, mert félt, hogy annak azonnal politikai akcontusa lesz, de azt is, hogy a szociológia vezető személyiségei felosztották maguk között a főbb kutatásokat. A fiatal nemzedék ezt a *gentlemen's agreementet* – a saját szempontjából abszolút jogosan – nem mint a szociológia védekező reflexióját, hanem mint a monopóliumok kialakulását élte meg, tehát a rendszerváltással párhuzamosan megindult a fiatal szociológus nemzedék lázadása is ez ellen a hetvenes években intézményesült szociológia ellen. Én például a *Replikát*, megjelenését és egész hangvételét, sok tekintetben éppen ezen új nemzedék orgánumának látom. Ráadásul a rendszerváltás szükségszerűen értékválsággal járt együtt. A korábbi időszak értékrendje természetesen felborult, s ez – szintén szükségszerűen – a szakmai értékrendre is kiterjedt. Ebben az értékvákuumban a legkülönbözőbb – szakmailag sokszor meg nem alapozott – törekvések is nyilvánvalóan hangot kapnak, ami nem baj, de nem kapnak megfelelő kritikai választ, amit már sokkal komolyabb problémának érzek. Ha ehhez még hozzávesszük az életszínvonalnak az egész akadémiai értelmiségre kiterjedő csökkenését, és azt, hogy ennek hatására a szociológusok egy része úgy is megpróbálja stabilizálni saját anyagi, kutatási helyzetét, hogy erőteljesebben a vállalkozási szférák felé fordul, tehát az akadémiai szférától a vállalkozási szférák felé mozdul el, akkor mindebből teljesen természetesen következik, hogy a magyar szociológiában válságról beszélhetünk.

Befejeztül még egy problémát. Említettem, hogy a nemzetközi szociológia fő tendenciája a minél apróbb s nem a világ nagy kérdéseit érintő problémák megalapozott, egyre szofisztikáltabb vizsgálata. Nálunk azonban, egy rendszerváltás közepette, a társadalmi közgondolkodás homlokterébe szükségszerűen a nagy, átfogó társadalompolitikai kérdések kerülnek, és ez az igény nincs szinkronban a nemzetközi szociológiában kialakuló tendenciákkal. Tehát a világ professzionalizálódó szociológiája a rendszerváltás logikájából adódó problémák szemszögéből válaszképtelennek tűnik. Ezért nagyon sok kolléga, de a közvélemény is a szociológiát mint válasza nem képes tudományt utasítja el, mert nem arra válaszol, amit a közgondolkodás vagy egyes szociológusok tőle kérdeznének. Meggyőződésem, hogy nem a szociológia válaszképtelenségéről van szó, hanem arról, hogy a szociológia nem ezekre a kérdésekre válaszol. De ez már egy másik probléma lenne.

Mindebből következően én pillanatnyilag Magyarországon a szociológia professzionalizálódási esélyeit nem ítélem jónak. Ebben az ítéletben szerepet játszik az is, hogy a professzionalizálódott szociológia egyetemi szociológia, de ennek az egész magyar egyetemi rendszer válsága nem kedvez. Megintcsak az a paradox helyzet állunk szemben, ami az egész magyar társadalmat jellemzi, hogy a magyarok elutasították a régi rendszert, rendszerváltást akarnak, de igazából a rendszerváltás következményeit nem hajlandók vállalni. Ez a piactól a privatisálásig sok mindenben megmutatkozik. Ugyanez a helyzet az egyetemi szféra vonatkozásában is, mindenki bírálja a jelenlegi egyetemi szférát, a jelenlegi egyetemi rendszert, de a valóban hathatós érdekcsoportok túlnyomó többsége a jelenlegi egyetemi rendszer módosított fenntartása mellett tör lándzsát, és érzékenyen reagál minden olyan kísérletre, amely ki akar

lépni a jelenlegi egyetemi rendszerből. Rövid távon nem ítélem meg pozitívan a magyar szociológia professzionalizálódási esélyeit. Lesznek kollégák, iskolák, amelyek egyre erőteljesebben a professzionalizálódás felé fognak fordulni, ennek viszont az lesz a következménye, hogy ezek a kollégák és iskolák egyre jobban elszakadnak a magyar társadalom problémáitól, és egyre erőteljesebben a nyugati, az európai és az amerikai szociológia kérdéseire kapcsolódnak szakmai szempontból még akkor is, ha magyar adatokat használnak. Ehhez hozzájárul az is, hogy nincs magyar szakmai közélet, nincs magyar szakmai folyóirat, tehát egy professzionalizálódott, valóban nemzetközi színterdeknek megfelelő szociológiai cikk megjelentetésére Magyarországon nincs is folyóirat. Tehát azokat az *American Journal of Sociology*-nak, az *American Sociological Review*-nak, a *British Journal of Sociology*-nak vagy az egyre jobban professzionalizálódó német folyóiratoknak fogják elküldeni. A professzionalizálódó szociológia a közeljövőben egyre inkább a külföld felé fog orientálódni. Itthon kell egy-két év, amíg kiderül, hogy a habókoló, az általános, nagy társadalmi problémákról nagy szavakkal, de minden tudományos megalapozottság nélkül beszélő, felelőtlen nyilatkozgatás nem igazi tudomány.

A hetvenes években a magyar szociológia intézményesülésének folyamata bizonyos értelemben a nemzetközi szociológiai élethez való feltárhózást jelentette. Abban, amit elmondtál, benne volt az is, hogy hamis vagy látszatintézményesülésről is szó volt bizonyos pontokon. Maguk az intézményes keretek sem alakultak ki ténylegesen, például az egyetemi struktúrában.

Ezzel teljesen egyetértek. Ez pontosan olyan volt, mint a magyar társadalomnak az elmúlt negyven évben lesajlott modernizációja: kikényszerített, torz modernizáció volt a magyar szociológia intézményesülése és professzionalizálódása is, mert a politikai represszió kényszerítette ki. A politikai represszió soha nem kényszerít ki organikus folyamatokat. De mégiscsak azt kell mondanom, hogy az adott társadalompolitikai körülmények között messze a legpozitívabb alternatívát jelentette. Tudom, milyen negatív összefüggései voltak, de mégsem ezeket hangsúlyoznám elsősorban, mert ha figyelembe vesszük, hogy milyen politikai és nemzetközi politikai feltételek között zajlott mindez, akkor az összehasonlítási alap a többi, a szovjet övezetbe tartozó ország. Nem véletlen, hogy ezek közül toronymagasan emelkedett ki a magyar szociológia, csakúgy, mint a társadalmi élet legtöbb vonatkozásában a magyar társadalom. Ezt a rendszerváltásnál nem szabad egyszerűen elfelejteni, mert egyben ez az is, ami Magyarországon a rendszerváltást rendkívül nehezíti: itt a legkisebbek az igazi váltásra taszító erők, itt a legkisebb az embereknek a változásélménye. Tehát a korábbi évek viszonylag „jó” helyzete itt kényszerít ki legkevésbé változásokat. Ha a helyzet szörnyű, akkor közmegegyezés van arról, hogy váltani kell. Ha ilyen, csendes lerohadást eredményező, de mégsem elviselhetetlen a helyzet, akkor a változtatás kényszere sokkal kisebb. Részben ebből adódik az a tényező is, amely az előbb a szociológiával kapcsolatban megfogalmazott, kissé pesszimista véleményemet árnyalja. Nevezetesen az egyetemekre most bekerülő új nemzedék várakozásainak struktúrája már egészen más, és a professzionalizálódott szociológia felé mutat, mert ez a nemzedék állást, jó életet, megbecsülést akar, szakember akar lenni. Tehát a mai har-

minc–negyven évesekbe belerögződött ugyanaz a hangulat, ami Nyugat-Európában a hatvanas évek nemzedékét jellemezte. Más ugyan a dolog politikai, ideológiai töltése, de az attitűd nagyon hasonló. A mai húszévesekkel viszont olyan nemzedék lép be, amelynek követelményei olyanok, mint a hetvenes évek elején pályakezdő nemzedéké Nyugat-Európában, csak hogy követeléseik kikényszerítése négy-öt esztendő mindenféleképpen igényelni fog. Tehát meggyőződésem, hogy hosszú távon a professzionizált, szakirányú szociológiáé a jövő. Csak szükség van egy átmenetre, amíg ez kiderül.

Említetted, hogy az amerikai szociológia a hatvanas évekbeli, az újbaldallal való azonosulás után bizonyos mérhető vagy új módon mérhető kérdéseket próbált konstatálni, de ezek tulajdonképpen részkérdések voltak. Mondjuk, DiMaggio a struktúrakutatáson belül részkérdésekkel kezdi (iskolai előmenetel és kulturális háttér, egyetemre bekerülés, házasság, a művészet osztályozása). Tanulmányai, amelyek a nyolcvanas évek elején-közepén megjelennek, Bourdieu-höz kapcsolódnak, viszont egyre inkább fölvetik a posztmodern, posztindusztriális társadalom új, egészen más megközelítési módjának igényét is. Ez a megközelítési mód nem biztos, hogy releváns a magyar társadalomra nézve, egyszerűen azért, mert az nem posztmodern és nem posztindusztriális. A nemzetközi szociológiában él-e új elméleti modell megfogalmazásának az igénye? Ez egyszerre lehetne elvileg serkentője a magyar szociológiának, s számára ugyanakkor hővoftonul adaptálhatatlan.

En nem várom új elméleti modellek kialakulását az elkövetkező tíz–tizenöt évtől. Új persze mindig fog születni, amit DiMaggio példáján említettél, az egészen más, természetes jelensége éppen a professzionizálódott társadalomkutatásnak: A kutatókban, akik hosszú évtizedeken keresztül abszolút professzionális eszközökkel részproblémák tudományos vizsgálatával foglalkoznak, egy idő után megfogalmazódik az igény, hogy a részproblémákat az elméleti általánosítás szintjére emeljék. Nagyon keveseknek sikerül, a többségnek nem. De ez pontosan a fordítottja annak, ami nálunk zajlik. Nálunk egy fiatalember az egyetemről kikerülve egyből elméleti általánosításokat akar anélkül, hogy a szakma kézműves szinten való ismerete, a tudományos kutatás gyárszerű működésében a kis aprómunkák elvégzése ott lenne mögötte, s ebből általában luftbalonok és nem elméleti általánosítások születnek. Nem zárom ki, hogy van olyan zseni, aki elméleti rendszert aprómunka nélkül is fel tud építeni, de nem egészséges, ha egy társadalomban millióan zseninek képzelik magukat. A zseni útja a szélesebb tömegek számára nem járható út.

Paradox helyzet a mostani kérdezősködésem is. Olyantól kell kérdeznem azt, hogy alkalmazhatók-e ma a korábban kialakított elméleti modellek, aki ezek egyikének megalkotója volt.

Két szinten tudok erre a problémára válaszolni. Az egyik már az előző válaszomban is megvolt: az igazán izgalmas tudományos feladat ma nem a nagy elméleti modellek megfogalmazása vagy felülvizsgálata, hanem az apró problémák sokkal szakszerűbb vizsgálata. A társadalmi struktúra kérdésköre – erről már a *Replika* hasábjain is írtam – az elmúlt évtizedekben, éppen ideológiai okok miatt is, kicsit túldimenzionáltan jelent meg a szociológiai közgön-

dolгодásban. Számomra ma nem az az alapkérdés, hogy milyen általános struktúramodellt kell leírni, hanem hogy az elméleti modelleket a középszintű elméletek szintjén kell megfogalmazni, és empirikus verifikációra alkalmassá tenni. A válaszom másik szintjén – talán egy kis nagyképűséggel – azt feltételezem, hogy az általános, nagy elméleti modellek szintjén az, amit a társadalmi struktúráról leírtam, Magyarországon még hosszú ideig működőképes lesz. Az általános struktúramodell revíziójára két oknál fogva nincs rövid és középtávon szükség. Egyrészt, válaszbomból következik, mert a nagy elméleti modellek jelentősége kicsi a konkrét kutatási folyamat szempontjából, másrészt mert a rendszerváltás eddig politikai rendszerváltás volt, azaz a mélystruktúrák kevésbé változtak. Nem értek egyet azokkal, akik úgy gondolják, hogy itt a személycserék jelentenék az igazi rendszerváltást. Épp az a probléma, hogy az új személyek – és ezt nagyon sok minden bizonyítja – a régi struktúrákat konzerválják, legfeljebb alacsonyabb professzionális szinten, mint a korábbiak. Magyarországon az alapvető strukturális folyamatokban nem következett be váltás, a kettős társadalomszerkezet modellje – a redisztributív és a piaci mechanizmusok sajátos elegyével – abszolút virulens még ma is Magyarországon, tehát továbbra is alkalmazható.

Vannak-e más modellek vagy megközelítési módok az elmúlt időszak szociológiájában, amelyek termékenyítően hathatnak a további gondolkodásban?

Persze, rengeteg. Amit a társadalmi mobilitás kapcsán Andorka leírt – ami nem más, mint az ISA-paradigmának Magyarországra való alkalmazása –, továbbra is meghatározó a magyar szociológiában. Arról, amit Róbert Péter a sokdimenziós mobilitási modellel most már lassan tíz évvel ezelőtt elkezdett, kezd kiderülni, hogy Nyugaton is egyre népszerűbbé váló kísérlet. De mondhatok sokkal régebbieket is. A Ferge Zsuzsa modelljei az iskolai tudás átadásáról, melyek együtt fejlődtek Bourdieu és a nyugati oktatásszociológia modelljeivel, ma is relevánsak. Makónak és Héthynek a régi, hatvanas évekbeli győri vizsgálatában leírt, vállalati érdekviszonyokat tükröző modelljéből még ma is, a rendszerváltás ellenére is sok minden igaz. Az a modell, amit Angelusz és Tardos a nyolcvanas években kezdett kidolgozni a kulturális rétegződés mechanizmusairól, többé-kevésbé ma is igaz. Óriási hiba lenne, ha azt gondolnánk, hogy a magyar szociológiában tabula rasát kell teremteni. Nagyon érdekes, amit például a statisztika vonatkozásában tapasztalok. Magyarországon a hetvenes–nyolcvanas években abszolút világszínvonalú társadalomstatisztika volt. Amit a KSH csinált – voltak ideológiai korlátai, mindnyájan tudjuk –, annál jobb, magasabb színvonalú sehol a világon nem volt. Ugyanakkor bűnrössz volt a gazdaságstatisztikánk, mert a központi állami tervezés gazdasági folyamataiból indult ki, és így a tényleges gazdasági folyamatok nemzetközileg elfogadott statisztikai feltérképezésére alkalmatlan volt. S most sorba jelennek meg a rendszerváltás kapcsán nyugati tanácsadók Magyarországon, akik a magyar társadalomstatisztikát szeretnék megreformálni, sokkal erőteljesebben, mint a gazdaságstatisztikát, holott nekik kellene tőlünk tanulni, nekünk viszont nagyon sokat kéne a világtól gazdaságstatisztikában tanulni. A szociológia helyzete ebben a tekintetben kicsit rokon a tár-

sadalomstatisztikáival. Nem mondom, hogy a magyar szociológia bármiben versenykepes a nagy amerikai szociológiával, vagy akár az olyan kis országok szociológiájával, mint Hollandia, de a magyar szociológia állapota a hetvenes-nyolcvanas években jó kiindulás lehet a további fejlődéshez.

Melyek azok a jelenségek, problémák, amelyeket a szociológiának most vizsgálnia kell, vagy mélyebben vagy másképpen kellene vizsgálnia?

Hadd mondjam azt, hogy nem tudok ilyet megnevezni. Mert a társadalmi igény a prediktív problémák irányából nagy. Tehát a rendszerváltás kapcsán a társadalom nagy kérdései, hogy mit kellene csinálni, hogyan kellene privatizálni, a piaci viszonyokat erősíteni, egy szociális védőpálcát kialakítani – ezek prediktív jellegű problémák. A prediktív problémákra igazából tudományos válasz nincsen. A szociológia nem prediktív tudomány, nem tudja megmondani, minek kell történnie, legfeljebb azt, hogy ha ez és ez történik, annak milyen következményei lehetnek. Tehát a szociológia mint szaktudomány csak szakértői válaszokat adhat, ezek viszont nem a tudományos kutatás tárgyát jelentik. A tudományos kutatásban azt, hogy mi az a probléma, amire választ keres, a kutatónak magától kell kiszervennie. Az igazán jelentős tudományos eredmények mindig úgy születnek, hogy valaki elkezd valamilyen gondolattal játszódni, valamilyen probléma iránt érdeklődni. Amikor Neumann a játék-elméletet megfogalmazta, senki sem tudta, hogy az egyáltalán mire, hogyan lesz használható. Nem tartom jónak, ha kívülről próbálunk megfogalmazni alapvető kutatási feladatokat.

Magyarországon a nyolcvanas évek elején a szociológia – épp a te vezetéseddel – olyan kutatásokat végzett, amilyen a világon sem nagyon sok van.

Vannak-e kérdések, amelyeket ezekből az adatokból kiindulva másképp tennél fel?

Persze, rengeteg, ez adja a tudományos kutatás folyamatát. Példákat lehetne csak említeni mindenfajta szisztematizálás nélkül, ami nem hiszem, hogy egy ilyen típusú interjúnak a feladata. Rengeteg új kérdés izgatja a kutatót, ami talán a közvélemény számára lényegtelen kérdés. Engem például a méréselméleti problémák. Magyarországon mindenki arról beszél, hogy milyen óriási elszegényedési folyamatok zajlanak. Ezt jelenleg semmilyen adat sem igazolja. A szegénység lassú növekedése tény, de óriási elszegényedésről adatokkal igazolhatóan egyszerűen nincs szó. Két eset lehetséges: Vagy az adatok rosszak, vagy tisztelt kollégáim, akik a társadalomban az óriási elszegényedés hangulatát terjesztik, egyszerűen blöffölnek. Nem tudom, melyik igaz a kettő közül, de ez a probléma mindenféleképpen felveti, hogy ki kellene dolgozni a szegénység, az anyagi életkörülmények mérésének újfajta módszereit, amelyek egzaktabb tudnak válaszolni ezekre a jelenleg az érzelmek és érzületek szintjén folyó vitákra. Dehát rengeteg egyéb probléma miatt is alapvető, a lényegi kérdésnek érzem, hogy a méréseinket jobban megalapozzuk.

Egy kezdő szociológusnak milyen ars poeticát javasolnál?

Azt mondanám, hogy egy kezdő szociológusnak három dolgot kell csinálnia ahhoz, hogy jó szakember legyen. Egyrészt eszméletlenül sokat kellene olvasnia. A magyar egyetemi képzésnek egyik óriási hibája az, hogy a hallgatók rengeteget ülnek az osztálytermekben, és borzasztó keveset dolgoznak saját

maguk. Ennek megfelelően borzasztó keveset olvasnak. A magyar szociológusok jelentős része úgy jutott egyetemi diplomához, hogy a szociológia alapküvelveivel sincs tisztában. Emiatt rendszeresen újrafelfedezik a spanyolviaszt, alapvető ismereteik hiányoznak. Másrészt borzasztó fontosnak tartom, hogy bizonyos szakmai alapokat meg kell szerezni. Ezek a szakmai alapok összefüggnek az olvasmányélményekkel, de avval is, hogy például korszerű statisztikai tudás, számítógéphasználati ismeretek nélkül nincs szociológus, elméleti szociológus sincs. Ahogy nem lehet valaki elméleti orvos anélkül, hogy az anatómiát ne ismerné, ugyanúgy része a szakma elsajátításának a szakmai manuális ismeretek elsajátítása. Továbbá, amire már utaltam: a fiatal szociológus alapvető célkitűzése ne az legyen, hogy a világmindenséget megmagyarázó nagy elméleti modelleket kutassa, hanem először fogalmazza meg nagyon egzakt módon azokat a problémákat, amelyekkel foglalkozni akar. Mivel, hogyan, milyen eszközökkel? És ne válasszon túl nagy problémákat, hanem próbáljon meg alapvetően induktív módon építkezni. Ezeket az alapvető követelményeket kellene az általam elképzelt szociológusképzésben, egyetemi oktatásban mint alapelveket érvényesíteni.

Az interjút Gábor Kálmán készítette

INTERJÚ CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓVAL

Minak volt köszönhető, hogy a hatvanos évek elején a szociológia egyre inkább teret nyert, megjelentek az intézmények, a Szociológia folyóirat, megalakult a Társadalomtudományi Intézet, az ELTE-n a tanszék?

A '67-'68-as reformtörekvésekhez kapcsolódik ez a szociológiai fellendülés, amely – ha meg is zavarta Hegedűs igazgató leváltása – 1973-ig a társadalmi tények feltárása, a problémáknak legalább a jelzése számára bizonyos lehetőséget nyújtott.

A politika, a politikusok kíváncsisága nyilvánult meg ilyenfajta kutatócsoportok és információk iránt?

Nem volt ez ilyen egyértelmű. Ekkor működött a Tervhivatal mellett az a Munkaerő és Életszínvonal Bizottság, amelyet Huszár István, a KSH akkori elnökhelyettese vezetett, és amely a társadalmi tervezést a gazdasági tervezéssel egyenlő jogokhoz kívánta juttatni. Egy sereg megbízást adott, amelyeknek az előkészítő munkáiban, a jelentések, anyagok kidolgozásában sok intézmény részt vett, például a Szociológiai Intézetnek is számos munkatársa.

Hogy foglalmazták meg a kérdéseket a kutatók? Próbálták-e kutatási lehetőségeket keresni, vagy pedig a Huszár István vezette bizottság „telepítette ki” bizonyos helyekre a kérdéseket és a kutatásokat?

Mind a kettő. A megbízók témákat jelöltek meg. A témák megjelölésében már szerepeltek az akkor rendelkezésre álló ismeretek. Én például akkor az öregedés következményének várható alakulásával foglalkoztam. A demográ-

REPLIKA

fiai anyagok ismeretében szinte robbanásszerű növekedés volt várható. Tisztában voltunk ennek a nyugdíjki költség-kihatásával, s az öregek életkörülményeiről is voltak már vizsgálatok. Ebből adódtak kérdések: A részletes kidolgozás már a résztvevők lehetősége volt. Ez a fölülről való megbízás és érdeklődés a vizsgálódások számára nagyobb lehetőséget, több anyagi lehetőséget biztosított. A témaválasztásnak is elég nagy szabadsága volt. Hogy most egy abszolút persona non gratát említsek, Lőcsői Pál vizsgálatát arról, hogy a nem házias együttélések, illetve a házások különélési milyen arányban fordulnak elő. Erre a korábbi időkben neincsak hogy kuncsaft, finanszírozó nem lett volna, de olyan sem, aki a hátát tartja a vizsgálat számára, hiszen valamilyen fermánnal kellett jelentkezni a házmestereknél (akik kiadták a lehetséges személyek nevét), illetve bejelentkezni az illető személyeknél. Ez csak példa, de egy sereg ilyen egyéni kezdeményezésű vizsgálat indult meg.

Az intézményesülés szempontjából viszont ekkor három lényeges lépés történt. Az egyik a Társadalomtudományi Intézetben elinduló szociológiai tanfolyam a hatvanas évek második felében ...

Ki vezette a tanfolyamot?

Ekkor Szelényi Iván, Szelényi és Huszár Tibor mindazokat a Szociológiai Intézet vagy más intézetek munkatársai közül (például Patakit a Pszichológiai Intézetből), aki ismert volt, bevonták.

A másik az ELTE Szociológiai Tanszékének a megszervezése, ami hosszú kínlás után, a hetvenes évek elejére ért el oda, hogy Huszár Tibor megkapta rá a megbízást. Ezzel korábban próbálkozott Hegedüs és Szántó Miklós is, voltak is szociológiai kurzusok, de intézményes oktatásról a hatvanas években nem lehetett szó ... A harmadik pedig, hogy 1970-ben megalakult a KSH Társadalomstatistikai Főosztálya, amely az országos adatgyűjtéseknél – ha más néven is – alapjában véve szociológiai szempontokat alkalmaz.

A Szociológiai Intézet nemcsak kutatóműhelyként, hanem mint képzési központ is nagyon lényeges volt, már '68-tól fogva. Akármilyen kifogásai lehetnek is az embernek a gyöngyösi vizsgálattal szemben, az Intézetben kívül is mozgattak embereket; nagyon lényegesek Nemes, Szelényi, később Konrád városzociológiai, lakótelepszociológiai vizsgálatai, amelyek megint meglehetősen sok embert mozgattak meg mint fullajtárt, mint résztvevőt. Az említett Társad. Intézeti tanfolyam fordította meg igazában véve azokat, akik a marxista filozófia, a marxista közgazdaságtan alapjairól indultak. A Statisztikai Hivatalban a legelső szociológiai jellegű vizsgálatok a Közgazdasági Főosztályon kezdődtek meg, a Mődné főosztályán, ahonnan ugyan a későbbiekben sok ember nem csatlakozott teljes mellel, de a közgazdasági vonalról érkező Ferge Zsuzsa igen, aki a hatvanas évek közepéig még nem kötelezte el magát a szociológiában. A másik a demográfia, ahol tulajdonképpen előnyösebb volt a helyzet, mint a szociológiában. A népcsedési helyzet alakulása miatt előbb sikerült folyóiratát megindítani, intézetét létrehozni. Ebbe egy sereg ember bekapcsolódott, és aztán „átállt”: Andorka, én, azután Vukovich és még mások, akik a későbbiekben legalábbis a társadalomstatistikában indulnak el.

Hogyan érte el a szociológia azt, hogy a nyolcvanas évek második felében, ha izgalmas vitát akartak szervezni a tévén, a rádióban, ha körkérdés szü-

letett, akkor az nem ment szociológus nélkül, tehát hogy a szakma presztízse hász év alatt ennyire megerősödött?

Ez nem ilyen egyértelmű: a szociológia divattá válik, de ugyanakkor – ma különösen – némi gyanakvás is övezi, azt firtatva, mennyiben hiteles és mennyiben csak fűszegés az, ami a szociológiában folyik. Ilyen kritika elég hamar jelentkezett, nemcsak konzervatív oldalról, pártvonalról. A rokontudományok érdemleges képviselői is azt kérdezték, hol itt tulajdonképpen a tudomány. Ami nagyjából abból adódik, azt hiszem, hogy a szociológus tárgya az, amiben mindenki él, amiről mindenkinek van valami információja, és a szociológus vizsgálati módszerei sem unikumok: nem mikroszkóp alá helyezi a dolgokat, hanem éppen úgy megfigyel, mint minden közönséges ember.

Nem lehetett ennek más oka is? A szociológusok végül is sajátos szerepet tölthettek be az elmúlt évtizedekben, megfogalmazhattak különböző kritikai álláspontokat, bizonyos tabukat megkérdőjelezhettek. Amit egy szociológus megtehetett, azt sok esetben más nem. Hogy szélesebb közönséghez is eljusson ez a fogalmazás, a szociológia nyelvnek is kicsit közelednie kellett a köznyelvhez.

Azt hiszem, hogy Kemény és Széleányi sorsa a hetvenes évek első felében azt mutatja, hogy egyáltalán nem arról volt szó, hogy a szociológusnak többet szabad, sőt a hatalommal szemben nehezebb helyzetben volt, mint a közgazdász vagy a történész. Más lapra tartozik, hogy a szociológusok kiválasztódásánál nagyon fontos volt a céhenkivüliség. Nem kényszerültek bele egy szakmai szemléleti módba, ami sok esetben megakadályozza a problémafelismerést. Tehát a céhenkivüliség, a kivulatlanság az elismert tudományos világon megkönnyítette a problémalálást.

Utólag elolvasva néhány korábbi tanulmányt, azt látjuk, hogy a szakmai kritériumokat sok esetben nem teljesítették, ma már nem tűnnek igazán profi munkának. Más volt a fontos, másfajta funkciót töltött be abban az időszakban a szociológia: egyfajta aufhlerista funkciót. Amikor az egypártrendszeren belül az emberekben feszültek a vélemények, ki akarták fejezni a rendszerrel szembeni elégedetlenségüket, akkor sok esetben a szociológia teremtett erre fórumot.

Biztos, hogy egy sor munka ezt az elégedetlenséget kívánta kifejezni, de jelentős részük egyszerűen meg kívánta ismerni a magyar társadalmat, ami automatikusan magával hozott bizonyos kritikai észrevételeket. Ez nemcsak a magyar helyzetre jellemző. Mondjuk, ha valaki a chicagói iskola virágkorában a város elrendeződéséről beszélt, eljutott a nyomornegyedekig, s azok leírása már kritika volt. Az öregek életével foglalkozva eljutsz a szegénység egyik fajtájához, és így tovább. Nem vagyok afelől meggyőződve, hogy a szociológiai kutatások nagyobb részénél lett volna ilyen előzetes indítók, hogy „most én olyan témát keresek, ahol megmondhatom a magamét”. A negatív élmények erősen koncentráltak egy-egy témakörre. Tehát például nem az általános elégedetlenség vetült rá a munkahelyi viszonyokra, hanem a munkahelyi viszonyok meglévő ferdeségei, szervezetlenségei tűntek elő. Csak a sok eredmény szintetizálásából adódott egy olyan tudományos konklúzió, amelyet igazság szerint már senki sem vont le, mert az már a tabuk terü-

REPLIKA

tét érintette. Ki lehetett mutatni, hogy az öngyilkosság aránya emelkedik, hogy az alkoholizmus terjed, hogy a neurózis egyre nagyobb mértékűvé válik, s hogy mindennek közös gyökerei vannak. Azt azonban, hogy ezekben a közös gyökerekben milyen szerepet játszik a magyarországi általános helyzet, sose írtuk le.

Akkoriban a Valóság nagyon gyakran adott fórumot szociológiai tanulmányoknak, amelyek óriási példányszámban, nagyon sok emberhez eljutottak. Én utólag úgy érzékelem, hogy a szociológia sokkal jobban meg tudta fogalmazni azt, ami az olvasó embereket érdekelt, amiről akkoriban sokat beszéltek, mondjuk, baráti körben.

Annyiban, azt hiszem, korrigálni kell magamat, hogy az értelmiségben, a nem szakemberek körében ezek a kritikai jellegű írások kelthettek olyan érzést, hogy na, ez jól megmondta. A szerzőre visszahatottak ezek a méltatások, márcsak azért is, mert eljutottak a Tudománypolitikai Osztályra is, amely ha nem közvetlenül a szerző fejére, akkor a lap szerkesztőjének, kiadójának a fejére ütött, aki azután ezt az ütést továbbította. És ettől fogva címkét kapott az illető: ellenzéki író. Lehet, hogy írása eredetileg egy lokális témából adódott, de a címkézések kétségtelenül abba az irányba terelítették, hogy most mára az alapproblémákhoz jusson el, tehát nézze meg, hogy a legkülönbözőbb negatív jelenségeknek mi a közös gyökere.

A címkézés bizonyos értelemben viszont presztízsnövekedést eredményezhet a kritikus értelmiségi közegekben.

Ezt érdemes lenne Kemény Pistától megkérdezni, hogy ő ezt hogyan élte meg. Pista vitt el engem az MSZMP Társadalomtudományi Intézetébe. A hatvanas évek végén egyáltalán nem tartotta magára nézve dehonosztálónak, hogy ilyen intézménnyel működjek együtt. Társadalmimobilitás-vizsgálatot végeztünk, amelyből aztán a szegénység vizsgálata következett, ami után Pista megkapta a címkét, hogy ő az ellenzék hangja a szociológiában.

Bizonyos értelemben Kemény vagy Szelényi konfliktusai az egész szakmának adhattak ilyen ellenzéki mázt, éreztethettek rendszerkritikai attitűdöt a közönséggel.

Magyarországon minden tudományos intézet valamilyen párthatóság felügyelete alá tartozott Budapesten általában a kerületi pártbizottságok felügyelete alá. A Filozófiai, a Szociológiai és a Történettudományi Intézet viszont – mint gyanús és állandó ellenőrzést igénylő intézmény – közvetlenül a KB Titkársága alá volt rendelve.

Aóban az időszakban óriási pénzeket sikerült megszerezni a szociológiai kutatásokhoz. Óriási survey-k készültek, óriási esetszámokkal. Mintha sokkal jobb kutatási lehetőségek adódtak volna, mint, mondjuk, egy pszichológus számára. Vagy ez is csak illúzió, nosztalgia?

A nagyobb lehetőségek inkább a szegénységből, a rendkívül alacsony bérekből következtek. Füllőreléből lehetett interjút csináltatni. Egy magyar adatfelvételért 20-30 forintot fizetni a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején abszolút normális volt. A nemzetközi időmérlegvizsgálat mindenütt ugyanazzal a kérdőívvel készült, de francia frankban, azt hiszem, három- vagy négyszeresét fizették ki annak, amit Magyarországon forintban. Tehát nem volt lé-

nyegtelen ez a pénz, de közel sem volt akkora, mint ahogy a nyugatiak képzelhették, akiknek a kétszörös mintát lekérdezni csillagászati összegbe került.

Lehetett kutatni, survey-eket csinálni, de mi volt az ára?

A KSH felvételeinél többé-kevésbé a népszámlálásból lopott pénzekből folyt a kutatás. Egy-egy népszámlálásra akkora összeget irányzott elő a költségvetés, hogy ebből egy-kétszázézer forintot nyugodtan lehetett kiegészítő kutatás címen valami másra fordítani. A többinél kétféle út nyílt a hatvanas években: Valamelyik intézmény hajlandó volt a maga mamut költségvetéséből arra áldozni, hogy legyen egy városvizsgálat vagy üzemvizsgálat. Ezek helyi szponzorok voltak, akiknek be lehetett adni, hogy ez majd jól jön valamilyen döntéshozatalhoz. Soha nem jutottak el a dolgok a felhasználásig, de ezt nem is nagyon igényelték. A végén megjelent egy kiadvány, amelyben szerepelt az a főosztályvezető, aki kijárta a pénzt, és ezzel el volt intézve. Ez volt az egyik lehetőség. A hetvenes években indultak meg azok a kutatások, amelyeket azután a Tudománypolitikai Bizottság egyik grémiuma, a Társadalomtudományi Kutatási Bizottság megrendelt. Formálisan az Agitációs és Propaganda Bizottság jelölt meg témákat, ezeknek a kutatására lehetett pályázni, és arra állami vonalon pénzt kapni. A hetvenes évek első felében még a Statisztikai Hivatalban voltam, úgyhogy nem tudom pontosan, hogyan ment a játék. Csak később láttam, hogy a játék az volt, hogy aki kutatni akart, az kezdeményezett. És ha jó kapcsolatrendszere volt, akkor olyan jellegű kutatást rendeltek meg tőle, amelyet szeretett volna. A hetvenes évek végének áttörésszerű kutatása a devianciakutatás lett. Addig is folyt ilyesmi, de azért általában véve, amikor az ember befejezte a vizsgálatot, a fejére ütöttek, mert a Szabad Európa mindig foglalkozott az eredményekkel, és ezért azt mondták, hogy jobb, ha ez zárt anyag marad. A hetvenes évek végén viszont Kun Miklós ideggyógyász, Aczél barátja, kijárta, hogy a Minisztertanács ilyen összefoglaló kutatásra pénzt adjon. Tehát meghirdetődött a társadalmi beilleszkedési zavarok (deviancia) kutatása, de nem a meghirdetők döntöttek, ők csak elfogadták. Még hozzá nem azért, mert a probléma már olyan méretű volt, hogy nem lehetett szemmel hunyni fölötte, hanem azért, mert egy illetékes azt mondta a barátjának, hogy „egyé fene, csináljatok”.

Amikor azt kérdeztem, hogy ennek mi volt az ára, arra gondoltam, hogy néhány szociológus olyan könyveket és olyan munkákat írt, olyan kutatásokra kapott pénzt, amelyek a rendszer legitimitációját erősítették. Mennyiben volt a kutatási pénzeknek, ha nem is kimondottan, egy ilyen funkciója?

A legitimitáció ravaszabb volt annál, semmint hogy az eredményekből a jámbor olvasó azt olvashassa ki, hogy itt minden rendjén van. A legitimitáció inkább az volt, hogy lám, ezt nálunk meg lehet mondani. A kutatók jelentős része leírta azokat a ténymegállapításait, amelyekből le lehetett volna vonni bizonyos konklúziókat, de nem tette, mivel tudta, hogy ügysem lehet. Az olvasók egy része ezt megtette maga, és ebből arra a következtetésre jutott, hogy lám, ezt is ki lehet hozni; különösen a külföldi olvasók, akiknek ez volt a legvidámabb barakk. A partner tehát tudományos partner, aki ugyanúgy meg tudja állapítani, meg tudja vizsgálni a jelenségeket, mint a kutató. Hatvan-nyolcban eltűnnek a csehek a nemzetközi porondról, a jugoszlávok – horvátok,

REPLIKA

szerbek – nem túlságosan jutnak előre, és ekkor veszi kezdetét a magyar szociológia nemzetközi felfutása. Nemcsak azért, mert a magyar szociológusok tudtak késsel, villával enni, nyelveket is tudtak, hanem azért, mert az eredményeik tulajdonképpen nyugati szakszerűségi fokon álltak. Olyan megállapításokat tettek, amelyeket a nyugatiak is szoktak, és hogy hiányzott belőle, hogy márpedig ebből következik, hogy..., ezt nem vették rossz néven, mert úgy is tudták.

Amikor a szociológiai tanulmányaimat elkezdem az egyetemen, akkor a központi kérdés a társadalmi struktúra, a mobilitás, az egyenlőtlenség volt. A szakmán belüli erőviszonyok, az egyes vezető szociológusok érdeklődése, esetleg a nemzetközi kutatásokhoz való kapcsolódás játszott-e szerepet abban, hogy a magyar szociológiában melyek lettek az igazán kidolgozott szakterületek és melyek maradtak szinte érintetlenül?

Biztosan voltak személyi szempontok is, de azért nem vitás, hogy bármelyik társadalmi jelenséget vizsgáljuk, a differenciálódást nézve valamilyen formában bejön a társadalmi struktúra, a megfigyelt személyeknek a társadalmi struktúrában elfoglalt helye. Enélkül nincs se urbanizációs vizsgálat, se család-vizsgálat, se kultúraszociológia. A jelentősége tehát bizonyos fokig automatikusan adódik. Másrészt az egész szociológia kezdetől konfrontálódott a marxista ortodoxiával. A szociológusoknak egy része a marxista iskolából jött, ahol elsajátította az osztálystruktúra egy bizonyos felfogását, majd ráébredt, hogy az egészében nem kielégítő. Nagy részüknél őszinte küzdelem volt, hogyan lépjenek ezen túl anélkül, hogy az eredeti szemléletet feladnák. Tehát a struktúrakutatás körüli vitában pontosan a herézis vádja hangzik el ismételten a pártfőiskola reprezentánsai részéről. De nekem akkoriban az volt az érzésem, hogy az illetők nemcsak egy terminológiát használtak, hogy ezzel elkenjék a dolgot, hanem őszintén átérezték az ellentmondást, amelybe kerültek. Voltak, akiket soha nem fertőzött meg a marxizmus. Ez leginkább az Andorka vizsgálatain látszik, aki egy statisztikai hasznossági kategóriarendszerbe kapaszkodik, azt nézve, hogy mi operacionálizálható igazában. A demográfiai jelenségek vizsgálatánál ez is egy magyarázó séma. Szelényi Ivánnal kerül sor az előző modell határozott elutasítására. Számomra rendkívül szórakoztató az ő modelljében (az 1973-masban) a marxista nyomokat, a marxista gondolkodást látni. Pedig sosem volt marxista, de a marxista iskolából jött, nem úgy, mint Andorka vagy én, aki már bizonyos fokig kialakultán találta magát szembe ezzel az elmélettel.

Az elmúlt húsz éven belül megkülönböztelhetők-e bizonyos szakaszok a hazai szociológia fejlődésében? Mennyire figyelhető meg, hogy a szakma egyre inkább profossilializálódik?

1973, Hellerék és a hatalom konfrontációja váltást hozott abból a szempontból, hogy a kritikai jellegű fejlődés véget ért, s visszazökkentünk oda, ahonnan a hatvanas évek végén elindultunk, tehát a lokális problémák bemutatásához anélkül, hogy megtörténne bizonyos politikai jellegű vagy a politikához közel eső konklúziók levonása. A különbség csak annyi, hogy a hetvenes évek második felében a profossilializálódás már nagyobb jelentőséget kap. A vizsgálatoknál a szakszerűség, a szakmai ismeret, főleg a módszertani szakmai ismeret

ret egyre jelentősebbé válik, és a módszertani kutatásnak vagy a dolgok módszertani értelmezésének nő az aurája is. Loconci Áginak az életmód-könyvében olyan metodikai rész kap domináns helyet, ami egészen más, mint az ő kutatási múltja. Ez azért különösen feltűnő, mert érett kutatóról van szó, de a kezdő kutatók is fokozott mértékben foglalkoztak azzal, hogy mit hogyan. Továbbmenve: egyre nagyobb az ismeretanyag; miáltal nemzetközi kontextusba helyeződnek a problémák. Itt azután már persze az a kérdés, hogy nyelvtudásánál fogva ki mire képes. Megkezdődik a fordítások publikációja is, a kor egyre több prominens szociológusának jelenik meg könyve, akik körül látatlanban is, személyes érintkezés nélkül is kvázi iskolák alakulnak ki (Bourdieu például). Ez a folyamat, azt hiszem, úgy a hetvenes évek közepétől egészen a nyolcvanas évek közepéig jellemző.

Itt a professzionalizálódás tovább erősödik, akkor a szociológiának a nyilvánosságban betöltött szerepe megváltozhat.

Itt a magyar könyvkiadás gyönyörűen bedolgozott. A Kiadói Főigazgatóság minden könyvnek kvázi-sikert biztosított azzal, hogy olyan alacsonyán szabta meg a példányszámot, hogy a könyvek pillanatokon belül elkeltok, és ennek következtében nem volt negatív visszajelzés – de második kiadás sem. A könyvek pillanatokon belül elkeltok. Még hatvannyolchan jelent meg a szociológia módszertana – amit a Ferge Zsuzsával közösen csináltunk –, amit akkor nyolcszáz példányban adtak ki. Két év múlva újból nyolcszáz példányban; újabb egy év múlva, amikor már a kutyának se kellett, mert már tulajdonképpen elavult, háromezerben. Ezt arra hoztam példának, hogy nem volt – én legalábbis nem éreztem – szoros érintkezést az olvasó és a szociológiai szerző között, ami arra ösztönözte volna, váljon olvasmányossá, hogy igazából hatni tudjon. Hankiss Elemér viszont nem is tudott volna más lenni. Neki cleve ez a stílusa.

Igazában véve csak a nyolcvanas években kezdődik el az, hogy a szerzők már egymásnak írnak. A professzionalizálódás vége az, amikor ötven ember egymásnak ír. Ez főleg a magyar szociológiának a nemzetközi bekapcsolódásával járt együtt, mivel egyre többen publikálnak külföldön. Saját magamból indulok ki: amit most egy nemzetközi szemináriumra írok, az biztosan egészen más, mint amit a *Szociológia* számára írok, nem is beszélve a *Váltságiól*, vagy hasonló, a szélesebb publikumnak szóló tanulmányokról. Hatszáz tagja van a szociológiai társaságnak, visszhangot igazában véve egy szakosztályon belül remélhetsz, ez pedig 20–25 ember. Itthon publikálás helyett érdemesebb sokszorosítani, mint hajdanában Newtonnak Leibnitzhez írt levelét.

Van-e a professzionalizálódásnak olyan veszélye, hogy megváltozik a szociológiának a nyilvánosságban betöltött szerepe?

A professzionalizálódásnak inkább a pozitív oldalait látom. Mert az elmúlt huszonöt év alatt rendkívül sok szakmailag megalapozatlan konklúzióval, állítással találkoztam. Senkinek sem érdeke, hogy olvasmányos, de nem megalapozott állításokat terjesszünk elő. Az elsődleges számomra az, hogy a megállapítások mögött hiteles ismeretek, konklúziók legyenek. Ha szabad a szellemi élet, akkor nem olyan fontos, hogy bizonyos eredményeket, megállapításokat csomóly szerint én vigyem a nagyközönség elé. A nívós újságíró feladata ennek a tálalása. Egy másik téren ez régi probléma. A megbízásos kutatások-

nál is sokszor belekényszerült a professzionista kutató abba a helyzetbe, hogy el kell magyaráznia a megrendelőnek, a döntéshozónak az eredményeit. Ez általában nem sikerült. Itt a konfliktusok azért nem voltak súlyosak, mert a megrendelők többnyire nem is vették komolyan a megrendelést. De ahol mégis, mondjuk a népesedéspolitikában, ott sorozatosak voltak a félreértések, ellentétek. Azt hiszem, a kutatóra nem lehet ráerőltetni, hogy most ismeretterjesztő legyen, akár professzionális, akár szournalistikai ismeretterjesztő. Vannak, akik ugyanolyan könnyedséggel tudnak Nobel-díjra méltó tudományos elemzéseket írni, mint azt közvetíteni. Valamennyi tudományban van, aki kiváló tudós és remek ismeretterjesztő is. Az egyik nagy példa Bunda Kalmán, akinek a történeti ismeretterjesztő tevékenysége egyenértékű a kutatói tevékenységével. De hiba volna megkövetelni a kutatóktól, hogy úgy mutassák be az eredményt, hogy az legalább az egyetemi végzettségük számára blifangos legyen.

A bekövetkezett változások nyomán a szociológiának milyen új szerepe lehet, mire kell számítani?

Most tekintsünk el a gazdasági problémáktól. Nagyon lényeges a kutatói szabadság. Nehezség a megszűnt felettes hatóságokkal szemben, hanem az intézményeken belül is a közvetlen felettséggel szemben is. Teljesen lehet – egyszerűen érzelmi kötöttségek miatt sem tud egy professzoról a vele tízenöt éve együtt dolgozó tanársegédje teljesen elszakadni. De kell, hogy konfrontálódjanak a különböző elképzelések, a különböző iskolák. Ilyen kis országban nehezen tud többféle szemlélet kialakulni, de ha megfelelően kapaszkodunk a világba, akkor nem elérhetetlen. A cél, hogy minél több területen legyenek – természetesen nem egymást gyilkoló – vitatkozók, akik tisztában vannak azzal, hogy ellentétes nézetük forrása csak eszben metafizikai premisszáikban van vagy módszertani eljárásokban. Tehát nem barom, aki mást mond, de nekem is jogomban áll bemutatni, milyen előnyök származnak az én premisszáimból.

Melyek azok a társadalmi jelenségek, amelyeknek a szociológiai vizsgálatát ma fontosnak tartod?

Rendteleg van, itt mindenkinek megvan a maga hobbija. Azt hiszem, a politikai struktúra és működése talán a legizgalmasabb, főleg azért, mert erről nem volt tisztesseges empirikus kutatás; nagyon okosakat mondtak, de ezek a külföldi kutatások alapján tett megállapítások voltak. A politikai struktúra hatása a tudományra ismét rendkívül lényeges téma. A másik a szocializálódás. Hiányolom a gazdaságszociológiát, mely ahhoz képest, hogy a feltételek jelentős részben a gazdasági fejlettségtől és a gazdasági struktúrából adódnak, elmarad sok egyébétől.

Hogyan fogalmaznád meg egy kezdő szociológus számára a szakma ars poeticáját?

Két ellentmondó követelményben. Az egyik a tényekkel szembeni alázat a vizsgálódásban, a kutatásban: hagyom a valóságot beszélni. Viszont nagyon jól tudjuk, hogy a valóság eléggé relatív fogalom, s ezért a másik követelmény az alázat a szakszerűséggel, a módszerekkel szemben. Tehát nem bízom magam kizárólag az intuíciómra, hanem alárendelem őket annak, amit megtanultam. A másik oldalon van a bátorság, ami nem ellenkezik az alázattal: egyrészt ne-

ki merek vágni mindenféle témának, nem riadok meg az összefüggések nagyságától; nemcsak a bolhavesével foglalkozom, mert azt még meg tudom emésztetni, az izeltlábúak viszont már túl nagy terület nekem. Tehát igenis merek velük foglalkozni, kényes témákkal is, és a konklúzióimhoz a lehető legteljesebb mértékig ragaszkodom. Most már remélhetőleg nem fenyeget senkit a rendőrség azért, mert bizonyos konklúziót levont, de biztos, hogy a későbbiekben is hátrányokkal járhat bizonyos konklúziók kifejtése. De ne legyen szociológus, aki ezt a rizikót nem vállalja.

Az interjút Antal Z. László készítette

INTERJÚ TAMÁS PÁLLAL

Milyen esélyét látod a magyar szociológia professzionalizálódásának?

Valamikor a hetvenes évek közepén, ha jól emlékszem, éppen Kulcsár Kálmán volt, aki ezt bedobta, vagy legalábbis ő volt az, aki felkarolta ezt a szöveget. Akkor egészen világos szemantikai mezeje volt, mégpedig politikai szemantikai mezeje. Ez azt jelentette, hogy elég volt a kritikai szociológiából, elég volt a politikus hőzöngésből, lázongásból, gyecrünk, legyünk szakemberek. Jelet küldött vele a politikának, amely akkor azt mondta, hogy itt van ez a Hegedűstől Szelényiig terjedő kis társaság, amelyik különböző kellemetlen kérdéseket ad fel, hol laikus, hol meta-, hol nagyon komoly szinten, menjenek az anyjukba, miért kell ezt nekünk finanszírozni. A professzionalizáció jelszava azt mondta, hogy kérem, itt egzakt mérés, itt szaktudomány van, ez nem politika, nem közélet, nem publicisztika. Ekkor vált a publicisztikai meg a kritikai negatív jelzős szövevé, es megfogalmazódott a program, hogy rendben van fiúk, kaptok pénzt, legyetek szakemberek, legyetek szcientisták – méghozzá mindkét oldalon, mind a szociológia tudománypolitikusai, mind pedig a tudománypolitikán vagy a politikán belüli liberálisok részéről, akik meg akarták a szociológiát menteni, az volt a szöveg, hogy hát jó, akkor legyetek szakemberek. Ebben a kétfajta értelemben használódik azóta is a szó: az egyik, a professzionalizáció mint tudománytörténeti tény egyértelműen a szcientizálódást jelentette, a másik a szó klasszikus szociológiai értelme, hogy a szakma storiizálódik, de ebben a steril mivoltában merfűse ki a szakmai, morális, formális intézményi kritériumait, építsen ki nem közéleti és nem átpolitizált oktatási koncepciót, tehát legyen szociotechnikai instrumentum. „Ha hajlandók lesztek ilyen instrumentumok lenni, akkor cserébe megkapjátok a professzionalizáció tudományszociológiai ismérveit”: elismert tudományos iskolák, szaklapok, egyesületek és oktatás – ez a tudományszociológia szerint egy szakma professzionalizálódásának három ismérve. A három ismérvet a szociológia akkor kaphatta meg, amikor elfogadta a szcientista-instrumentalista modellt. Most, amikor megint dumálni kezdünk arról, hogy professzionalizáció megint olyan történet, a szociológia olyan periódusa kezdődik, amelyet elsősorban per-

sze a fiatalabb generáció csinál, hogy – bizonyos kis műhelyeket leszámítva – nem empirikus, szisztematizált szcientista kutatásokat csinálnak, hanem helyette a társadalom átalakulása során mozgalmakat, tanácsadó aktivista, sajátos akciókutatást. Nem politológia, hanem politika, nem a társadalmi mozgalmak kutatása, hanem a társadalmi mozgalmak megélése... Ez bizonyos értelemben teljesen természetes, a rendszerváltás szükségszerű része, de ez a generáció néhány évre legalábbis tönkretette a szisztematikus tudományos kutatást, és most ébredtek rá, hogy nem egészen az jött ki, amit talán sokan lelkesen vagy kevésbé lelkesen, aktívan vagy csak drukkerként vártak. Hát akkor viszont menjünk vissza megint a tudományhoz. Tehát a professzionális megint a társadalompolitikai szerepből való kiábrándulást jelenti.

Mikor kezdődött a fordulat vissza a tudományhoz?

Ez friss, nem tudom, volt-e egyáltalán valaha is a tudomány... Nagyon érdekes volt, nagyon kevesen vallották be a kollégáim közül, hogy igenis mozgalmat kell csinálni, mert zajlik az utcán a forradalom, és akkor nem kell izé, egy-kettő talán.

Talán a fiatalabbak?

Az idősebbek úgy érezték, hogy olyan védőernyő, hogy kérem en objektív, független, tudományos vagyok, nem volt. Azért volt független, objektív és tudományos, mert ő is részt vett a társadalmi küzdelmekben. Azt hiszem, úgy három–négy hónap óta van ilyen azokban, akikkel én beszélek, hogy akkor most már eleget ugrabugráltunk, csináljunk valamit komolyan, menjünk vissza a szakmába, kezdjük el a munkánkat.

Szakmai volt-e a kitérő oka?

Kikerülhetetlen volt, hogy mondjam, a történelem kihívása. Szervezett forradalom nem volt, ez megtörtént. A történelem így hozta. Úgyhogy én ezt nem mérlegelendő ténynek tartom. Hogy mit élt meg a magyar szociológia, azt még nem lehet eldönteni, hiszen nem látjuk az eredményeket. Ha majd azt látjuk, hogy érzékenyebbek, melyebbek és árnyaltabbak lettek a munkák, akkor persze megérte. Tehát hogyha emberileg érettebbek lettek a szerzők, akkor igen, de ezt nem lehet tudni.

Kiábrándultság vagy politikai sikertelenség hozta vissza őket a szakmához?

Bizonyos csoportoknál világosan látok politikai sikertelenséget is, de pillanatnyilag nem azt látom, hogy vissza a tudományba meg a kutatásba, hanem, hogy vissza a kutatás pozíciójának a megszerzéséhez. Ez egy más dolog. A kormánykoalíciót támogató nagyon kevés szociológus és a szélesebb értelemben vett szocialista, szociáldemokrata vagy a polgári ellenzék, ami a másként gondolkozó budapesti értelmiség volt, egy pillanatra 1989 novembere és 1990 márciusa között elhitte, hogy talán még hatalomra is kerülhet. Azt hiszem, ez történelmi tévedés, mert nem olyan a magyar társadalom szerkezete, nem olyan a modernizációs szintje, hogy ez reális lett volna. Mindegy, volt egy ilyen ábránd, bizonyos közvéleménykutatási trendek is ezt az ábrándot erősítették, egy csomó ember azt gondolta, hogy akkor itt kemény törés lesz, és belevetette magát ebbe a logikába. Nem jött be a dolog, nem nyíltak meg azok az igazgatási vagy szakmai mobilitási csatornák, amelyekben bizonyos típusú döntési

situációkat kontrollálni akartak. A Közvéleménykutató Intézetben is, a Szociológiai Intézetben is azt látom, hogy ez olyan erős átégetést jelentett személyiségben, habitusban, mindenben, hogy amikor az illető visszajön a kutatásba, akkor nem tud kutatni, mert nem úgy jár a feje, képtelen. Ez történik egy csomó emberrel, egy csomó kollegával. Ugyanakkor megvan bennük a politikus természetes vonzódása a hatalom bármilyen struktúrájához, a mélystruktúrákhoz egy munkacsoport szintjén is. És elkezdődtek – ez az egyik oka – a magyar szociológia intézményrendszerében az utolsó fél évben a hatalmi harcok a legkülönfélébb szervezetekben, mert ez a csapat nem tudott, képtelen volt visszaállni a régi rendbe azokban az intézetekben, amelyekben jól-rosszul rend volt. A hierarchikus rendbe, munkarendbe, mentális rendbe – szóval ez nem igazán a tudományt jelenti.

Láthat, hogy a „visszajöttek”, a professzionalizálódásnak valamilyen más módját képviselik, mint amelyet most klasszikusként értelmeztek?

Természetesen semmiképpen sem a szociológus szakma klasszikus professzionális mintája szerint viselkednek. Most nem a hatalmi harcokról van szó. Nem vagyok benne biztos, hogy létezik-e egy másik szakma, mely sem nem az egyetemi, akadémiai jellegű társadalomkutatóé, sem nem egyszerűen a politikusé parlamenti képviselő, miniszter stb. formában, hanem a *policy* tanácsadóé, ami más professzionalizációs mintát jelent. Furcsa anomália, hogy ezek az emberek egyfelől bizonyos értelemben talán ebben a *policy* tanácsadói értelemben politikusokká váltak, de nem kellenek a politikában. Tehát most tulajdonképpen munkanélküli *policy* tanácsadók próbálnak egy számukra nagyon kényelmesen és merev akadémiai ágyban – most akadémián nem az MTA-t értem, hanem szélesebben – mozogni. Fölfogható ez persze professzionalizációs konfliktusként is.

A professzionalizálódásról adott klasszikus definíciód a fogalmak szintjén is nagyon hasonlított a szervezéstudomány vagy akár a klasszikus menedzsment-iskolák szóhasználatához. Tehát hogy instrumentalizálódik, egységsül, standardizálódik bizonyos értelemben valamilyen tevékenység. Vajon a honi szociológiának kialakultak-e ilyen értelemben vett sztenderdjei?

Bizonyos értelemben igen. Feltehetően ezek elsősorban nem tudományos, hanem elsősorban oktatási sztenderdek. Ez azt jelenti, hogy akárhogyan is, most már a harmincöt év alatti kollegák túlnyomó többsége, tehát a szakma egyik fele – most én nagyon leegyszerűsíttem – mégiscsak kijárta a Huszár-féle szociológiát. Én, aki soha nem tanítottam, nem tanultam ott, de jó barátaim, akik ott tanítanak, és sokan még ott tanultak is, én azt láttam, hogy tulajdonképpen van egyfajta szociológiai modell, az ELTE-s modell mint oktatási modell, amiben van valami egysége az empiriának és az elméletnek. Ez azért lényeges, mert nagyon sok volt filozófus vagy történész került a szociológiába a megelőző években, s ugyanakkor rendkívül sok társadalomstatistikus, aki irtózott mindenfajta, az adatokon vagy a számokon túlmutató elméleti konstrukciótól. Közöttük nagyon kevés kommunikáció volt a hetvenes években, de talán a nyolcvanas évek jelentős részében is. Persze itt is van, aki ezt csinálja, van aki azt, de valamilyen típusú kiképzésben mégis részesültek. Hogy mondjam: más az, hogy én tudok németül vagy franciául, de nem szeretek

franciául beszélni, mert az idegen nekem, vagy az, hogy egy hangot sem tudok franciául, mert én csak angolul tanultam, és aki franciául tud, az ellenség, mert úgy beszél, hogy én ne értem. Nagyon fontos egységesítési sztenderdnek tudom, hogy az elméleti vagy nem számokkal dolgozó számos szociológiai ágazat és azok között, amelyek inkább statisztikai és matematikai összefüggésekkel dolgoznak, nincs olyan szemantikai zűr, hogy elvben ne értenék egymást. A hazai szociológiatörténet sajátossága, hogy Weberből, Durkheimből, talán Marxból, Simmelből, Parsonsból lepárlódott egy furcsa elegy, egy nemlétező elmélet olyan formában, ahogyan ezek a szerzők soha nem szintetizáltak társadalomelméletet. Az oktatás ennek alapján mégis sugallt egy társadalommodellt, ezt a modellt talán metaelméletté is emelve. Most már szociológusok egész nemzedéke gondolkodik így a társadalomról, ilyen weberi–marxi–durkheimi keveredésben, ami egyértelműen az egyetemi oktatás elméleti szentháromságának a ...

Összeérnek a komponensek?

Szerintem nem érnek össze, de az, hogy ugyanez a képlet jön elő nagyon sok, egyöbiként nagyon eltérő habitusú kollégában, azt jelenti, hogy azért végső soron az oktatás erős nyomot hagyott bennük. Tehát ilyen értelemben – azt hiszem – van egyfajta professzionizálódás.

A fogalomkincs, a szakmai szóhasználat szintjén?

Pillanatnyilag az nagyon nehéz kérdés. Körülbelül a nyolcvanas évek közepéig létezett magyar szociológiai könyv- és folyóiratkiadás. Késétt, meg lassú volt, de azért valahogy létezett, el lehetett olvasni, és így volt képem arról, hogyan, milyen kategóriákban gondolkoznak a szociológusok. A sok ilyen-amolyan módon megszervezett főirány, alirány, ilyen-olyan program – bármilyen bürokratikus tudományirányítást jelentett is – azért beszámolókat, vitaüléseket, recenziókat jelentett, tehát, magyarán mondva, a szakma össze volt szervezve. Most ez mind megszűnt, atomjaira hullott, nem létezik szociológiai könyvkiadás, csak az intézetek hozzáférhetetlen kutatási jelentéseiben létezik; lelassult, vagy majdnem nem létezik szociológiai folyóiratkiadás, és leálltak vagy befejeződtek az ilyen-amolyan főirányok, viták, nem-tudom-micsodák..., mondjuk, két-három évvel ezelőtt a Szociológiai Intézetben kevésbé volt már ilyen szervezeti konfliktus. A Fárstudban, amely a főirányokat irányította, vagy koordinálta, beszámolókat voltak, hetente hét-nyolc ilyen-amolyan vita, amelyeket Papp Zsolt, Gombár, Kolosi vagy Kéri rendezett, de más intézetekben is. E viták felére meghívtak, anyagot küldtek – és akkor az ember képen volt. Na most, szociológiai ügyekben intézeti vitára nem emlékszem az utóbbi három év alatt – a szakmapolitikai fegyvervillogásokon túl, ahol nem a szakmáról volt szó. Mivel megszűntek a fórumok, egyszerűen nem tudom, melyek a fogalmak, amelyeket a kollégáim használnak. A két nagy fogalmi rendszer, ami a hetvenes-nyolcvanas években divatban volt – az érdek és az érték – megkopott, most már nincs olyan szervezetszociológus, aki ne fedezte volna fel, hogy van érték- és kulturális minta is, és hogy az embereket nem egyszerűen az mozgatja, hogy kit kell poszán vágni, ha az poszán vágta őket. Megszűnt az életmód-kutatás, életminőség-kutatás szlogenje, az érték-kutatás, és helyette fölledezték, hogy nemcsak egyének vannak a maguk történelmileg determi-

nált értékrendjével, hanem egyesületekbe, csoportokba, szervezetekbe állnak össze; azt látom, hogy ez a két nagy fogalomrendszer mintha közeledne – legalábbis a kutatásokban – egymáshoz.

Azt hiszem, hogy három típusú szociológiai paradigmát értem meg, amennyire ezek paradigmák: a szervezetit, a kulturálist és a stratifikációt. Elégé eltérő szakmai minikultúrák voltak, mindegyiknek megvolt a maga lobbyja, pénzforrása, főiránya, egymásra hivatkozó rendszere. Egymással vitatkoztak, például legalább tíz évig Andorka, Kolosi és Ferge a struktúráról, és amikor egyszer megkérdezték Andorkát, hogy „Professzor úr, mondjon valamit a magyar szociológia történetéről”, akkor összefoglalta a saját vitejét Kolosival és Fergével. Tehát számára más magyar szociológia nem is létezett, valami nem áttekinthető, érdektelen ügy volt. Ugyanez volt bizonyára a többiben is, például Makó, Héthy és Andics is egymást idézgette, és amikor ez megszűnt, kiderült, hogy a jelenségeket egyik paradigma sem magyarázza igazán.

Hogyan strukturálódik most a szakma?

Az eredményeket nem látom, csak egy csomó pályázati anyagot, hogy a különböző pályázatok bírálóihoz tartozó emberek mit próbálnak eladni. Nagyon erős konjunkturális témákat látok, de nem látom még, hogy mögöttük milyen mélységű társadalmi tudás van. Ilyen konjunkturális elemnek érzem – teljesen érthető, a kor hozta elő – az ideológiák kutatását, ideológiákon most nagy- és kisideológiákat egyaránt értek, a liberalizmustól a dohányzolás-e eleget kérdéséig – szóval, ideológiákutatás; a szervezetkutatások egyre inkább alkalmazottá válnak, tehát a szervezetkutatók egyre inkább pénzt akarnak csinálni a tudásukból; a struktúrakutatások nagyon erősen átpolitizálódnak, tehát a magyar struktúrakutatás legkeményebb vonulata, a Kolosi-iskola – tényleg azt hiszem, hogy iskola, függetlenül attól, hogy egybemarad-e, vagy sem – átpolitizálódik, nemcsak úgy, hogy közvéleménykutatásba megy át és politikai stratifikációt kutat a társadalom stratifikációja helyett. Az új projektek egyre kevésbé a társadalomra, inkább az eliteire vonatkoznak, ilyen érdeklődés van a legkülönbözőbb helyekről. Legalább két projektet látok az új elitek kutatására; gazdasági, politikai, jogi projektek, ahol láthatóan részben a politológia megy át a stratifikációs kutatás területére, részben a stratifikációs kutatások próbálnak politikai dimenziót is fölvenni. Látok egy másik trendet is, nem tudom, mennyire paradigmajellegű: két párhuzamos vektor, ugyanahhyan a vektortérben, ellenkező előjellel. Abból következően, hogy van reális piac, egyre erősödnek az alkalmazott szakszociológiák, a szociológia mint szakma növekedési pólusai – ha szabad ezt a fizikából rosszul lopott kifejezést használni – a szakszociológiákban vannak. Ott szaporodnak a projektek, a pénzek, az állások, a megrendelések – ez összefügg egyfajta professzionalizációs modellel. Másfelől...

A hagyományos Közép-Európában létezik az értelmiségi guru szerepe is.

Ezt akarja a szociológus a jól fizetett, felsőközéposztálybeli professional szerepére fölcserélni?

Van erre egy cinikus hipotézisem. A guruszerep nagyon korlátozott. Tehát aki guru lehetett, az elment gurunak, ami ráadásul átváltható jólfizető állássá, hatalmi pozícióvá. Két, általam nagyon tisztelt kolléga ebben semmi kritika nincs tulajdonképpen –, Gombár Csaba és Hankiss Elemér más-más kö-

ők számára, egyértelműen ilyen guruszerepet vállalt. Ez nem von le semmit munkásságuk tudományos értékéről, de a társadalmi szerep, amit vállaltak, akaratuk ellenére (mondjuk, Csabának igen, Elemérnek már nem vagyok olyan biztos) guruszerep. Ezt átváltották nagyon egyértelműen hatalmi pozíciókra, befolyásra, megfelelő státuszra. A fiatalok között is, aki guru volt és guru maradt, nagyobb részben elmehetett FIDESZ-képviselőnek. Ez, úgy gondolom, mintegy tizenöt-húsz szociológus vagy társadalomkutató, nem több. Ha van kétszáz guruaspiráns, akkor száznyolcvannak át kell menni – nem szívesen, nem jószíval, nem nagy örömmel – ilyen, lehetőség szerint jólkereső, független, szolid felsőközéposztálybeli szakemberbe, mert más megoldás nincs. A harmadik megoldás, hogy megmaradt volna – illetve volt, aki meg is maradt – független kritikai értelmiséginek. Azt hiszem, hogy a számuk nem lesz sokkal nagyobb, mint általában az ipari társadalmakban, szóval a szakmán belül arányaiban mindenképpen csökken.

Említtette a szakmai piacot, úgy is, mint a megmérést leendő terepét, ami most nincs.

Én azt hiszem, hogy lassanként van. És többféle piacot látok. Valószínűleg a magyar belső szakmai piac túl kicsi, meg nagyon fragmentált is a szakma. Nagyjából három típusú piac van, ezekben keverednek a státusz-, pénz- és szakmai értékek. A hazai *grantok*, tehát a hazai pályázatok piaca, ez nagyjából státuszpiac, ahol nem a projektek eredetiségét, nagyságrendjét, hanem a státuszokat mérik. Egy esetleges alkalmazási piac, tehát ahol valódi gazdasági vagy államigazgatási, talán most már politikai szervezetek, pártok részére tudsz valódi, pénzért megváltható *policy* szakértést adni. A harmadik piac – amelyet nem általában nemzetközi piacnak hívok, mert a szociológiában egységes nemzetközi piac nincsen – a komparatív kutatások, a különböző kelet-nyugati összehasonlítások, a Kelet-Európa-kutatás nyugati eladása: ez az eurokrakéler piaca, ebben van jó is meg rossz is, nagyon kiváló produkció és abszolút hiányzó is. Erre is, arra is látok a magyar szociológiában példát szép számmal; ez a harmadik piac, ahol te itthon vagy, de az eredményed elsősorban nem. És kialakulni látszik egy negyedik piac, elsősorban talán a legfiatalabbaknál, akik Ph.D. tanulmányaikhoz ösztöndíjat kapnak nyugati, elsősorban amerikai egyetemekre. Ha más szakmai csoportok és idősebb, középkorú kollegák számára is lenne hely, akkor ez valódi nemzetközi munkaerőpiacot jelentene. Tehát megveszik-e a munkaerőt egy évre, fél évre, három hónapra, vagy sem. E három és fél vagy négy piac, azt hiszem, nemcsak gazdasági; nem tartom igazságosnak azt, aki ezeket lenézi, mondván, hogy nem „tisza tudomány”. Az összes piacon keveredik a tiszta tudomány, a kapcsolati tőke és az alkalmazási tőke, az alkalmazási potenciál tőkéje különböző kiszerezésekben, ezek a piacok nem függenek össze, tehát lehet, hogy az egyik piacon nagyon sikeres az ember, a másikon nagyon kudarcos, nem következik az egyik a másikból, nagyon eltérő irányú készséget, képességet, kapcsolatokat teteleznék fel, és tulajdonképpen ezeken mérődünk valamennyien.

Ha szakaszociológiával foglalkozol, annak megvannak a maga lapjai, kérdéscsoportjai, társadalmi problémái stb., stb. Ezt látom nagyon erős trendnek, de nem nevezném kommercializálódásnak, ez kifejezetten azt jelenti, hogy más

piacod lesz. Ha oktatásszociológus vagy, akkor nem az egészségzociológussal dumálsz, hanem az oktatástervezővel, a neveléscélektanással, nem tudom ki-vel az illető társadalmi alrendszerből. Ez a szakma szegmentálását jelenti, egyre kevésbé olvasnak az emberek szakszociológiákat a sajátjukon kívül. Tehát az ilyen típusú közlemények piaca nem a szociologia: az egészségzociológiának az egészségügyi irodalom piacához kell fordulnia, a tudományszociológia piaca egyértelműen a tudományszervezés, a tudománypolitika, az akadémiai, egyetemi vezetés, és nem a másik szociológus kolléga. Az ELTE Szociológiai Intézetében például azóta van érdeklődés, ez túlzás, de azóta kíváncsi több kolléga is a mi tapasztalatainkra, amióta intézeti válság van, amióta akadémiai krízis van, és kiderült, hogy akik ezekkel a rendszerekkel hivatásszerűen foglalkoztak, azoknak van egyfajta típushelyzet-gyűjteményük a probléma- vagy konfliktusmegoldásra, ami érdekes lehet. De egyébként nem. Namost, ugyanakkor ezekben a szakszociológiákban a kollegák egy része elméleti alap-problémákkal találja magát szemben: a magyar társadalom összes ellentmondása megjelenik a specializált társadalmi rendszerekben. Csak a kisebbség jutott el odáig hogy rájöjjön, hogy ezekből a szakszociológiákból vissza kell lépni a magyar társadalom működési módjainak, alapkérdéseinek a vizsgálatához, sőt, a szakszociológiákat is csak esettanulmányként kell felfogni a működési anomáliák vizsgálatában. De ez azt jelenti, hogy a professzionizált szakszociológián keresztül vezet vissza az út a társadalmi alapkérdésekhez. Én ebben látom a dinamikát, és ebből következik, hogy nem érzek sajtóságot, professzionizáció-kommercializáció ellentmondást.

A nemzetközi mezőny hihetetlenül szórt, azt mondanám, hogy nincs is nemzetközi mezőny a szociológiában. A nagyon okos és a nagyon bunkó is megtalálja a maga nemzetközi kapcsolatait, kialakulnak mini-internacionálék, a szcientisták internacionáléja, a briliánsok és a bunkók internacionáléja, és mindegyik ugyanazt az évi három-négy-öt konferenciát mutatja föl, tehát nagyon nehéz formális ismérvek alapján megítélni. Hogy ki hány konferenciameghívást kap, abból nem lehet megítélni, hogy ő jó vagy rossz-e, nemcsak azért, mert ez a kapcsolati tőke minőségétől meg a személyes haveri körétől függ, hanem mert létezik a bunkók internacionáléja is és ők éppúgy hívgatnak, éppúgy szerveznek konferenciákat. Kívülről gyönyörűen hat, ugyanúgy néz ki, mintha csupa Nobel-díjas vagy potenciális Nobel-díjas lenne ott. Például azt mondja valaki: előadtam tíz helyen külföldön. Ez valóban jelent egyfajta kapcsolathálót, de hogy ez a tíz jó hely volt-e, vagy rossz, hogy megtúrt, periférikus előadó volt-e, vagy *invited speaker*...? – szóval igazán eldönteni, hogy hol van a nemzetközi mezőnyben, nem lehet. Országos szinten tulajdonképpen fogalmam sincs erről. Azon a területen, ahol be tudom mérni, mert ismerem a kollegákat meg a miliőt, ott azt mondanám, hogy a magyar szociológiának talán tíz-tizenöt százalékára tudom azt mondani, hogy a nemzetközi mezőnyben jó. Lehet, hogy friss, hogy önálló kérdésfeltevései vannak, hogy meglehetősen megbízhatósággal kezeli az adatokat, ha adatokat gyűjt éppen, hogy nagyjából meg tud fogalmazni a magyar anyagon válaszokat azokra a kérdésekre, amelyek a szakterületén nagyon divatosak vagy meghatározóak vagy központiak, – de én mindezt nem tudhatom.

Azt hiszem, hogy ez végső soron nem kevés. Nem tudom bemérni a mostani harminc–harmincöt év alattiakat, akiket nem ismerek személyesen sajnos, mert még kevés produkciót láttam, és nem tudom, hogy a saját korosztályuk nemzetközi mezőnyében hol vannak, de nem hinném, hogy a magyar szociológiában lehet tizenöt embernél több, akinek igazán jó nemzetközi pozíciója van. Nem tudom, hogy ez sok-e vagy kevés. Még ez is sok talán. Mondjunk tíz–tizenötöt.

Én magam is azok közé tartozom, akik bizonyos értelemben nemzetközi piacokra dolgoznak. Ennek vannak előnyei és hátrányai. A legfőbb előnyét abban látom, hogy ahhoz, hogy egy nemzetközi piacon folyamatosan mozogjál, most akár magyar anyaggal, akár nem, ahhoz valamilyen módon ismerned kell a szakma alapvető kérdésfeltevéseit. Tehát tulajdonképpen a kérdések adottak, mondjuk, a nyolcvanas évek tudományszociológiája adott tizenöt kérdésre kereszerte a világon választ, te is ezekre keresel választ a magyar anyagból. Ennek persze számos divatvonása is van: bizonyos kiszereelési módok, kérdésfeltevések, hangsúlyok erőltetetten nagyobb hangsúlyt kapnak. Tetelezzük fel, hogy a magyar társadalmon belül feszítő probléma A, B és C. De te tudod – cinikusan vagy egyszerűen azért, mert csak erre kapsz meghívásokat és ajánlatokat, konferenciárészvételt –, hogy Nyugat-Európában D és E kutatására van pénz, ezt kutatják valami okból, olyan típusú kérdésfeltevéseik vannak. Akkor fogsz meghívót kapni Hollandiába vagy Olaszországba, vagy nem tudom hova, hogyha nagyon korrekten, de te is D és E kérdésekre keresed a választ, függetlenül attól, van-e ennek relevanciája Magyarországon. Ezért látom nagyon reális veszélynek, hogy a magyar szociológia forrásai elsősorban kívülről jönnek. Be kell szállni olyan komparatív programokba, amelyeket nem te határozol meg, hanem azok, akiknek pénze van, és lekérdeztetik tíz országban. Te is megcsinálod, fasza minden, de hát tulajdonképpen ezek nem a te kérdéseid voltak. Ez nem azt jelenti, hogy kész kérdőívet kapsz, hanem hogy nem a te problémáid voltak. Én nagyon világosan látom ezt a kiüresítési veszélyt, ami megtörtént a lengyel szociológiában, amely sokkal előbbre járt, talán a legjobb kelet-európai szociológia volt, és tele volt amerikai meghívásokkal sokkal korábban, mint mi, mondjuk, úgy hatvannyolctól hetvenkettőig. Hetvenháromban, ugye jött valaki Philadelphiából, „na, beszállsz te is egy ilyen közös kutatásba, és akkor majd publikálunk, kétszer kijuthatsz Amerikába”, ez meg is történt, a pofa boldogan beugrott, mindenki azt mondta, hogy ez igen, Jerzynek nemzetközi tekintélye van, mert benn van a projektben, de hát Jerzy a philadelphiai kérdéseket próbálta Lengyelországban lekérdezni, melyek abszolút irrelevánsak az ottani társadalmi helyzetben. Ez olyan tömegben fordult elő, hogy tulajdonképpen ezekkel a közös kutatásokkal az amerikaiak korrumpálták a lengyel szociológiát, és hihetetlenül tompították a problémaérzékenységét.

A rotterdami vagy a bordeaux-i kollegának nem lehetnek ugyanazok a társadalmi víziói, mint neked egy más társadalomból kiindulva. Tehát itt nagyon-nagyon furcsa csapdát látok.

Ezekben a komparatív kutatásokban léteznek amerikai vagy nyugat-európai gondolatvilágok, fogalomhasználati standardok? Standardizált-e valamilyen értelemben a nemzetközi szociológia?

Mindenesetre azokat a társadalmi problémákat tükrözi, amelyek ott vannak, és feltételezi, hogy nálad is megvannak, ezért nálad is megvizsgálja, és miután valakik valamit válaszolnak a kérdőívükre, ebből az a hamis képük támad, hogy tulajdonképpen ezek a társadalmak ugyanolyanok, mint az övék, csak kicsit elmaradottabbok: még nincs annyi személyi számítógép meg autó, de lényegében hasonlóak. Ez egyszerűen történelmi tévedés. Vagy strukturális tévedés, nem tudom. A lengyel szociológia ebbe belebukott. Tehát hiába utazik annyit, amennyit akar, a lengyel szociológia elképesztően irreleváns lett a lengyel társadalom problémáira nézve. A hetvenes évek végére kiürült, nem is tudott igazán a nyolcvanas évek válságában tevőlegesen valamit mondani, a nyelvét, a hangját tiz évnyi permanens forradalom után a nyolcvanas évek végén nyerte vissza. Hogy mondjam, a lengyel szociológiai folyóiratok úgy néztek ki, mint az *American Sociological Review* lengyel nyelvű helyi változatai. Lengyel szerzők, lengyel hivatkozás, lengyel válaszolók, minden lengyel, de hat helyi változatai az amerikai szociológiának. Kidobható úgy, ahogy van.

Hogyan fogalmaznád meg a szociológus ars poeticáját?

Amikor én a szociológiába kerültem mérnöki és természettudományos stúdiumok után, akkor bennem élt persze egyfajta szcientista, modellalkotó tudománykép, de ugyanakkor a szociológiát valahogy a társadalmi cselekvés előszobájaként éltem meg. Szóval egyfelől volt egy szcientista tudománymodell, de azt is tudtam, hogy amit a szociológiában csinálunk, nem üti meg azokat a kritériumokat, amelyek szerint a szcientista tudománymodell a tudományt kezeli. Amikor kiléptem az én középiskolás és egyetemi kémiai, matematikai, fizikai, computer-science tanulmányaimból és elmentem szociológusnak, akkor nem a természettudományos gondolkodást akartam társadalomtudományi területen alkalmazni, hanem úgy gondoltam, hogy én tulajdonképpen társadalomreformor akarok lenni, nevezheted, ahogy akarod, átalakító, mozgalmár, reformer, politikus, mit tudom én; és ahhoz ez egy sajátságos átkötő hely, előszoba, mert mégis a valódi tudománytól – aminek azért mindig is hittem a természettudományt – átvezet a társadalmi cselekvés ködös mezejére, bizonyos tudásbéli, technikai ismeretekkel fölvertszve. Megmaradtam ebben a furcsa kétlaki helyzetben, abban az értelemben, hogy nem tettem meg azt az utat, mert rájöttem, hogy a hetvenes években, amikor ez velem történt, mit jelentett volna társadalmi aktorrá válni, legális aktorrá; illegális aktor nem akartam lenni, nem is hulltam volna, hogy kivél, nem is mertem akkor embereket, de nem is mertem volna. Akkor rájöttem, hogy ez nem járható út. Viszont visszafelé, a szcientizmusba se megy, és ráadásul, egyszerűen az ilyen életútból következően úgy alakult, hogy hamarabb lettem szakszociológus, minthogy a szociológia törzsmagjáról ismereteim lettek volna. Tehát hamarabb kezdtem tudománysszociológiával foglalkozni, sőt nemzetközileg publikálni benne, minthogy igazán tudtam volna, hogy mondjuk Durkheim honnan olvastatik, melyik oldalról, milyen irányba. Ez később jött, bizonyos lukak betömésével, nem biztos, hogy sikeres betömésével, tehát tulajdonképpen az én ars poeticám – ha szabad ilyen nagyképűnek lenni – valami olyasmi, hogy: „visszafelé”. Ha nem leszek arra rákényszerítve, hogy pályaelhagyó legyek, sajátságos elszófróniának, tudathasadékos állapotnak a kezelé-

REPLIKA

sére tennék a magam részéről kísérletet: Egyfelől a szakszociológiából nagyon tudatosan elmennék a *policy*csinálás felé. Kelet-Európa nagyon rossz állapotban van, egyfajta racionalizálási program – bármilyen kellemetlen – nagyon hasznos lehet az általam művelt területeken, a tudományszociológiában, médiaszociológiában, környezetpolitikában is. Tehát nem környezetpszichológiát csinálni, hanem környezetpolitikát, nem tudományszociológiát, hanem tudománypolitikát, tehát *practicizmus*. Ezt nem nevezném *kommercializálódás*-nak, nem a pénz miatt csinálnám, hanem pénz nélkül is. Ugyanakkor a tudathasadás másik eleme a visszafelé a szociológia alapkérdéseihöz. Tehát a kelet-európai változásokon, azokon a *rendszer*eken, amelyeket vizsgáltam, a tudomány meg a technika rendszerén újra fölteni az alapkérdéseket. Nem azt, hogy hogyan működik a tudomány, hanem azt, hogy milyen egy jó társadalom. Hogy mi a tudás szerepe a társadalomban. Nem azt mondom, hogy most már tudom, hogyan működik a tudomány, s ennek alapján nagyképűen azt hiszem, hogy tanácsokat lehet adni vagy koncepciókat kidolgozni a tudomány különböző *alrendszer*einek a *reformjára*, amit vagy megfogadnak, vagy nem. Ez most egy másik mese. Igazán az érdekel, hogy milyen típusú tudásmodellek kellenek ahhoz, hogy egy társadalom modernizálódjék; hogyan függ össze tudás és hatalom az ipari társadalomban; milyen módon monopolizálódik a tudás segítségével valamilyen státusz és pozíció az iparban, a tudományban vagy az egész magyar társadalomban. Tehát feltétlenül olyan kérdésekre gondolok, amelyek az én számomra ebben az értelemben alapkérdések. Hogy hogyan lehet ezt a kettőt tudathasadásosan csinálni, tehát hogy vissza a praktikum felé a szakszociológiából, és vissza az alapkérdésekhez a szakszociológiából – ezt egy szátra fűzni ideális lenne. Akkor lennék magammal talán valamennyire elégedett, ha össze tudnám a kettőt kapcsolni.

Az interjút Péli Gábor és Juhász Judit készítette